

70

ЧЫМ СЛАВУТЫ ЯН КАРОЛЬ ХАДКЕВІЧ?

Ян Кароль Хадкевіч (1560—1621) быў адным з сама славутых гетманаў Вялікага Княства Літоўскага. У юнацтве атрымаў бліскучую адукацыю: вучыўся ў Віленскім калегіуме, ва ўніверсітэтах Нямеччыны (Інгальштат), Італіі (Падуя, Венецыя), на Мальце. Вайсковую чыннасць пачаў удзелам у задушэнні бунту Налівайкі (1596), які з аддзелам казакоў рабаваў ў Беларусі гарады. Ад пачатку

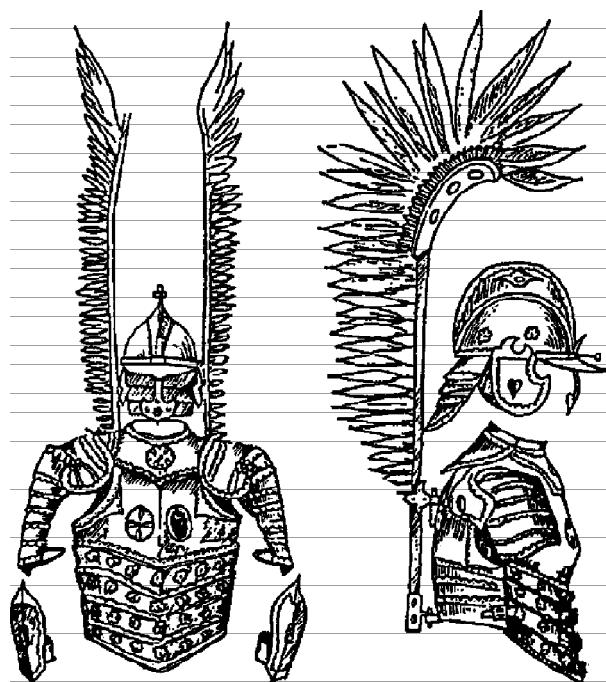
Ян Кароль Хадкевіч. Партрэт XVII стагоддзя. Адзін з тагачасных біёграфаў гэтак пісаў пра нашага славутага ваяра: "Ласкавы лёс даў яму ўсё, што трэба для здабыцца несмяротнае славы. Даў яму паходжанне з знакамітага рода па мячы і па кудзелі, цудоўны шлюб, незвычайнае багацце, дасканалы склад цела з усімі рысамі высакароднага правадыра, поўнае годнасці ablīčca: арліны нос, высокі лоб, ваяўнічы выраз. Акрамя таго, ён дасканала володáў замежнымі мовамі і тымі навукамі, якія мы называем гуманістычнымі. Вылучаўся вялікай адпорнасцю на цяжкасці, на спёку, холад і голад, чуйнасцю ў расстаўленні старожы, спрытам у захопе "языка", такой спраўнасцю і хуткасцю ў шыхаванні баявых парадкаў, што парашаўся ў гэтым з найвялікшымі старожытнымі і сучаснымі ваяводамі. Быў добра абазнаны таксама ў гісторыі і выкананні геаметрычных вымірэнняў. Старанна вывучаў радаводы шляхотных коней і ўзбраенне. Яго твар, руки, хада, голас, вонратка сведчылі пра тое, што ён народжаны для вайсковай справы".

вайны са шведамі змагаўся ў Інфлянтах, дзе ўласным коштам утрымліваў войска. У 1601 годзе перамог шведаў пад Какенгаўзном, у 1604 — пад Белым Каменем (там ён з 2 тысячамі жаўнераў разбіў 7 тысяч непрыяцеля).

Найвялікшую ж славу Хадкевічу прынесла бітва пад Кірхгольмам (цяпер Саласпілс у Латвіі), дзе ягоны 4-тысячны корпус 27 верасня 1605 года дазвання разгроміў 14-тысячную шведскую армію, страціўшы ўсяго блізу 100 сваіх жаўнераў. Перамога пад Кірхгольмам сапраўды была нечым неверагодным. У харугвах Я.Хадкевіча не ставала зброі, а з прычыны нявыплаты грошай сярод жаўнераў падала дысыпліна. Між тым, шведскае войска — не маскоўскае: па баяздольнасці яно было адным з найлепшых у Эўропе. І тым не менш Ян Хадкевіч бліскучая перамог яго, паклаўшы на пабаявішчы 9000 шведаў, захапіўшы 12 гарматаў і 60 баявых штандараў непрыяцеля.

З гэтым вялікапышным трохумфам гетмана асабіста віншавалі імператар "Святой Рымскай імперыі германскай нацыі" Рудольф II, ангельскі кароль Якуб, персідскі шах, турэцкі султан і сам папа рымскі Павел V. Па якім часе пра бітву пад Кірхгольмам пісалі, што нашчадкі будуць хутчэй дзівіцца з гэтага трохумфу, чым верыць у яго.

У 1611 годзе ён ужо вёў харугвы на Москву дапамагаць абложаным там сілам Вялікага

Ахоўная зброя гусара першай паловы XVII стагоддзя.

Бітва пад Кірхгольмам. Тагачасная гравюра.

Ведаочы пра значную колькасную перавагу шведаў (іх было ў трох з паловай разы болей), Ян Хадкевіч умельым манеўрам вымусіў іх атакаваць першымі і прыняў бой з абарончых пазіцыяў. Лёгкая беларуская кавалерыя ўвязалася ў бітву, а потым пача-

Княства Літоўскага. Пакінуўшы ў 1612 годзе Москву, герайчна бараніў ад маскоўскага войска Смаленск, дзякуючы чаму горад застаўся ў складзе нашай дзяржавы. У 1617—1618 гадах быў фактычным кірауніком апошняга маскоўскага паходу.

Прызначаны начальнікам аў'яднанага войска Польшчы і Вялікага Княства, Ян Хадкевіч адбіваў націск Асманскай імперыі з поўдня. Менавіта ягонай жалезнай волі, энергіі і прыроднаму таленту Айчына абавязаная перамогай *пад Хацінам* (на Днястры), дзе ў 1621 годзе ён са сваім паўгалодным і разрозненым войскам змог адолець больша-

ла нібыва адступаць. Кінуўшыся наўздагон, шведы нечакана для сябе нацкнуліся на моцны агонь нашай пяхоты. І тут гусарская конніца Хадкевіча імкліва пайшла ў контранаступ, знішчаючы па чарзе кавалерью спачатку правага, а потым левага флангу шведаў і два эшапоны варожай пяхоты. Толькі невялікай групке за-

морскіх ваяроў разам з каралём Карлам IX удалося ўцячы і такім чынам уратавацца ад палону ці пагібелі.

Перамога пад Кірхольмам, з увагі на колькасны стасунак сілау пераможцаў і пераможаных, была, на думку спецыялістаў, адной з найвялікшых тактычных перамог у сусветнай гісторыі.

га лікам непрыяцеля: з 70 тысячамі мусіў супрацьстаяць утрай большай ардзе туркаў і татараў — і здабыў бліскучую перамогу. Цяжка хворы, Ян Хадкевіч памёр у Хацінськім замку пад час бітвы.

Слаўны сын быхаўскай галіны роду Хадкевічаў, ён стаў узорам самаахвярнасці і патрыятызму. Тагачасныя паэты і гісторыкі прысвячалі яму творы, пісалі песні і пахвалы. Праз стагоддзі жыло паданне пра непераможнага ваяра. Аб вялікай папулярнасці яго ў народзе, мабыць, найкрасамоўней сведчыць тое, што дзееці тады гулялі ў ваенныя гульні, героем якіх быў Ян Кароль Хадкевіч.

71

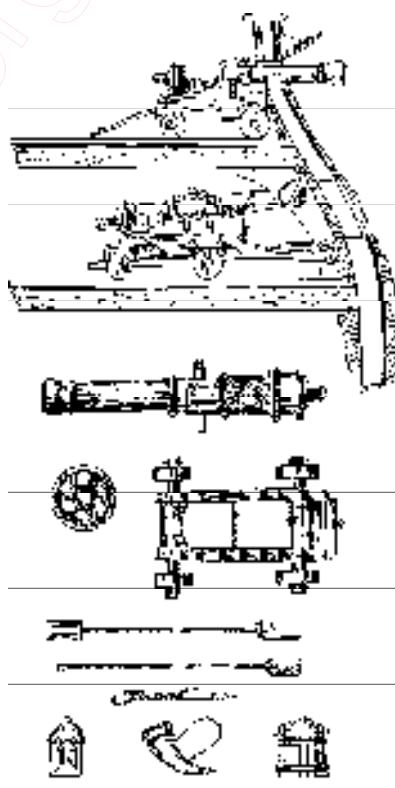
ЯКАЯ МАРСКАЯ БІТВА ЎВАЙШЛА
Ў ЛЕТАПІС БЕЛАРУСКАЙ
ВАЙСКОВАЙ СЛАВЫ?

У 1600—1629 гадах Вялікае Княства Літоўскае вяло вайну супраць Шведскага Каралеўства, якое імкнулася захапіць Інфлянты (правабярэжную Латвію і паўднёвую Эстонію), што былі тады супольным уладаннем нашай дзяржавы і Польшчы. Вялікія гетманы Крыштап Радзівіл Пяран і Ян Кароль Хадкевіч здабывалі на палях Прыбалтыкі славы перамогі над заморскімі праціўнікамі. Асабліва вылучаўся сваім палкаводчым та-

лентам Я. Хадкевіч. З яго імем звязаная першая і, мусіць, адзіная ў беларускай ваенай гісторыі марская бітва — *бітва пад Салісам*, якую нашыя продкі бліскуча выйграбі.

Увесну і летам 1608 года, выкарыстаўшы адсутнасць у Інфлянтах Я. Хадкевіча, шведскае войска (12 тысяч жаўнераў) высадзілася на ўзбярэжжы Латвіі ды пачало наступ углыб краю. Пад восень выдатна вымуштраваная непрыяцельская пяхота, у якой было шмат прафесійных наймітаў з розных краін Эўропы, ужо стаяла на берагах Дзвіны.

Маючы ўсяго 2 тысячи вершнікаў гусарскай конніцы і невялікую артылерію, наш гетман узяўся адваёўваць страчанае. Спачатку ён пад агнём ста чатырох варожых гарматаў

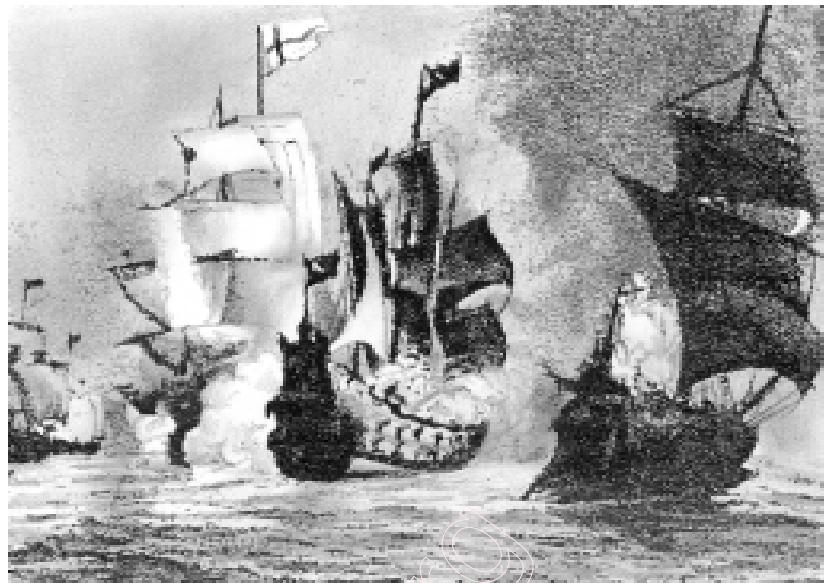

На верхнім малюнку — карабельная гармата XVII стагоддзя ў паходным становішчы і падрыхтаваная да бою. Ніжэй намаляваная руля гарматы, лафет і кош з ядрамі, а таксама інструмент для абслугоўвання: шуфлік для насыпання пораху, штэмпель для забівання набою, коркацяг, какух для чысткі рулі пасля стрэлу, ляントоуніца з кнотам для падпальвання набою, ліхтар, рог для пораху і драўлянае вядро для астуджвання рулі.

Злева — схема марской бітвы пад Салісам у 1609 годзе.

Справа — бітва пад Салісам. З стараўніяй карціны. Угary — гравюра з кнігі “Турэцкія ды інфлянцкія вайны” (Вільня, 1622), прысвеченай памяці Яна Карала Хадкевіча.

штурмам вызваліў Парнаву (Пярну) у заходній Эстоніі, а тады 4 сакавіка 1609 года пайшоў на дапамогу галоўнаму гораду Прыбалтыкі — Рызе, абложанай шведскімі войскамі. Шлях вёў паўднёвым берагам Рыжскай затокі, і тут дайшлі весткі, што за 13 міляў на поўдзень ад Парнавы, каля гарадка Саліс (цяпер Салацгрыва), знаходзіцца шведскі флот. У Яна Хадкевіча высpeў смелы і нечаканы план. Ён пасадзіў сваіх жаўнероў на два вялікія караблі, захопленыя ў шведаў пад Парнавай, і некалькі караблёў, купленых у марскіх гандляроў, а таксама на вялікія лодкі і загадаў атакаваць праціўніка.

Спешаныя вершнікі, многія з якіх нават не бачылі зблізку мора, адважна рушылі на бітву. Уначы, знянацьку наблізіўшыся да шведаў у вусці ракі Салацы, яны накіравалі ў іхны бок некалькі падпаленых брандэраў (суднаў, нагружаных выбуховымі і палкімі

рэчывамі), ад якіх загарэліся і пачалі тануць два варожыя караблі. Пры святле пажару па шведскай эскадры быў адкрыты моцны агонь з гарматай. Не вытрымаўшы імклівага націску нашых ваяроў, астатнія караблі шведаў мусілі шукаць ратунку ў адкрытым моры. Шлях на Рыгу быў свабодны.

На гэтым, аднак, не скончыліся перамогі ў тым троумфальным паходзе. На подступах да Рыгі гусарская конніца Яна Хадкевіча хітрым манеўрам завабіла шведскае войска за Дзвіну і высекла яго, як тады казалі, “у пень”. Рэшта праціўніка паспешліва адступіла на поўнач, не жадаючы больш выпрабоўваць на сабе моц беларускай зброі.

Вядомы пісьменнік Ю. Нямцэвіч пісаў пра бітву пад Салісам: “Толькі генію ўласціва знаходзіцьмагчымасці, якіх звычайны розум не заўважае, толькі ён можа хутка асэнсоўваць іх і неадкладна выкарыстоўваць”.

Лісоўчыкі (лесаўчыкі) — гэта найменне лёгкай беларускай кавалерыі, якая існавала ў першай палове XVII стагоддзя. Узнікненне і найбольшая слава гэтага адмысловага вайсковага фармавання звязаныя з імем Аляксандра Язэпа Лісоўскага — таленавітага военачальніка, беларускага шляхціча з Віленшчыны. Менавіта ён стварыў датуль неўядомыя ва Ўсходній Еўропе аддзелы з адметнай тактыкай і арганізацыяй.

72

ХТО ТАКІЯ ЛІСОЎЧЫКІ?

Узброенныя шаблямі, лукамі і дзідамі, а часам і лёгкай агністрэльнай зброяй, лісоўчыкі вызначаліся выключнай мабільнасцю, здольнасцю рабіць імклівыя рэйды на сотні кіламетраў. Гэтamu спрыяла і адсутнасць абоzu, — вершнікі жывіліся тым, што здабывалі самі. Іх вылучала ўмение правесці шырокую выведку, нанесці нечаканы ўдар, адступіць

Лісоўчык. Гравюра Ю.Косака паводле палатна Рэмбрандта 1636 года.

У сярэдзіне XVII стагоддзя была выдрукаваная паэма пра вялікага князя і караля Ўладзіслава IV, дзе ёсьць раздзел, прысвечаны лісоўчыкам. Падаем урывак з яго ў перакладзе Вацлава Ластоўскага:

Лесаўчык ваюе, што пажар бушуе,
Бы вясной паводка, ён усё раўнене.
Чыста скроўзь дарога,
гасцінец ім прости,
Не знаюць бо чоўнаў,
пераездаў, вёслаў:
Праз вазёры, рэкі, крокаци, затопы
Мкнуща пад Лісоўскім,
лесавыя копы!
Зъмерыў к Мэатыідзе
крыва Дон плывеучы,
А Эўропу з Азъяй
здаўна размыяжучы,
Ажно ў Кімэрыйскім Босфары
упнуўся;
Тут зноў маланьнёю
назбоч завінуўся,
Зъмерыў ён і Волгі
шыр, даль і глыбежу,
Краёў пазаволжскіх
зварушыў буцьвежу.
І далей, наперад,
гнаў ў сваім пахоп'ю,
Аж ў краю далёкім па-над рэкай Об'ю
Бабу залатую зсочыў у краю лесным:
Баба ці пачвара на гарэ магнэнай...

з найменшымі стратамі ў безнадзейнай сітуацыі. Усё гэта дазваляла ім неаднайчы разбіваць намнога перасяжныя сілы праціўніка і нават штурмаваць гарады.

Бліскучая вайсковая кар'ера А.Лісоўскага пачалася з канца 1607 года, пад час грамадзянскай вайны ў Маскоўскай дзяржаве і авантury Дзімітра II (Самазванца). Блізу трох гадоў ён з сваімі вершнікамі, якіх часам налічвалася да некалькі тысяч, змагаўся ў Масковії, робячы глыбокія рэйды па тылах праціўніка. Сярод найбольшых поспехаў былі захопы Каломны, Галіча, Солі Вычагодской, выпады пад Яраслаўль, Кастрому, Кінешму, паходы на Разаншчыну, Пскоўшчыну і Ноўгарадчыну, у Сузdalскую і Ўладзімірскую землі.

Выдатныя вайсковыя поспехі прынеслі эўрапейскую славу А.Лісоўскуму і яго ваярам. Улетку 1615 года, каб адцягнуць маскоўскія сілы ад слаба ўмацаванага Смаленска, найвышэйшы гетман Ян Кароль Хадкевіч зноў паслаў лісоўчыкаў углыб Масковіі.

А.Лісоўскі рушыў на Севершчыну, дзе захапіў Карабаў і разгроміў пад Арлом войска князя Хаванскага. Робячы імклівия і нечаканыя для ворага пераходы, часам да 150 кіламетраў за суткі, лісоўчыкі наводзілі паніку на далёкім заплечы асноўных маскоўскіх войскаў. Галоўнай арэнай іх дзеянняў стала Паволжжа. Гэта звязвала буйныя царскія сілы, чым у значнай ступені і ўдалося адстаяць Смаленск.

Непараўнаныя ў кавалерыйскіх сечах і беззгляднай храбрасці, лісоўчыкі вылучаліся таксама жорсткасцю, авантuryзмам і праагаю здабычы. Захаваліся паўлегендарныя звесткі пра іх паходы далёка на поўнач, да берагоў Белага мора і нават да вусця ракі Об, у пошуках славутай Залатой бабы — паганскага стода, якому пакланяліся вуграфінскія народы Поўначы.

У каstryчніку 1616 года ў часе агледзінаў баявой гатоўнасці сваіх аддзелаў пад Старадубам Аляксандр Лісоўскі раптоўна памёр. Ягоную смерць успрынялі ў Масковіі як

боскі цуд збаўлення ад жахлівай небяспекі.

Але пасля гэтага фармаванні лісоўчыкаў не спынілі свайго існавання. Праўда, у іх шыхтах усё болела народжанцаў небеларускіх земляў. Дый арэнай ваенных дзеянняў стала пераважна Цэнтральная і Заходняя Эў-

ропа, дзе яны ваявалі ў асноўным як найміты германскага імператара. Іх нястрымны напор і апантанасць зведалі Чэхія, Вугоршчына, прырэйская Нямеччына, Францыя, Італія. Да сярэдзіны стагоддзя аддзелы лісоўчыкаў расцерушыліся і перасталі існаваць.

73

ЧЫМ ВЫЗНАЧЫЎСЯ ЯНУШ РАДЗІВІЛ?

Найвышэйшы гетман і віленскі ваявода Януш Радзівіл (1612—1655) быў высокаадукаваным чалавекам. Ён вучыўся ў славутых універсітэтах Нямеччыны, Францыі, Нідэрляндаў, Англіі. Меў надзвычайны вайсковы талент і быў заўзятым прыхільнікам незалежнасці Вялікага Княства Літоўскага. Яшчэ ў маладосці ў Вільні ў прысутнасці манарака кінуў польскім сенатарам: “Прыйдзе час, — паны-палякі да дзвярэй не патрапяць: праз вокны іх выкідваць будзем”. Ужо ў 1649 годзе ён стаў шукаць контакту з Швецыяй, каб умацаваць пазіцыі Вялікага Княства. Будучы палявым гетманам, князь Януш паспяхова правёў свае першыя кампаніі супраць казацкіх аддзелаў, засыланых Багданам Хмяльніцкім у Беларусь. У 1649 годзе пад Лоевам ён разгроміў 15-тысячнае казацкае войска палкоўніка Крычэўскага, праз два гады паканаў войска Нябабы ды заняў Кіеў. Між тым украінскія казакі былі тады магутнай вайсковай сілай. Нездарма ж яны шматкроць ушчэнт разбівалі польскую армію.

З пачаткам маскоўскай агрэсіі ў 1654 годзе на Янушу як найвышэйшым гетмане трymалася абарона ўсёй краіны. Маючы толькі 10 тысяч жаўнераў, ён мусіў стрымліваць наступ ледзь не 100-тысячнай арміі Маскоўскай дзяржавы. Першую вялікую бітву з ворагам у жніўні пад Шкловам ён выйграў, страціўшы там толькі 700 чалавек, тым часам як маскоўцы — амаль у 10 разоў болей. Ды неўзабаве царскія ваяводы заціснулі ягоны корпус паміж Цяцерынам і Шапялевічамі, і гетман мусіў прыняць новую бітву. Загінула блізу тысячы ягоных жаўнераў, астатнія рассеяліся. Гэта была першая параза ў жыцці Януша Радзівіла.

Страціўшы надзею абараніць дзяржаву, 17 жніўня 1655 года ў Кейданах Януш Ра-

дзівіл падпісаў пагадненне аб вуніі Вялікага Княства Літоўскага з Швецыяй, разлічваючы такім шляхам надалей бараніць нашу Бацькаўшчыну ад польскай экспансіі і агрэсіі з боку Масквы.

Вунія з Польшчай, такім чынам, скасоўвалася. Вялікае Княства, пераходзячы фактычна пад пратэктарат Швециі, згодна з умовай пагаднення, мелася супольна з ёю ваяваць супраць і маскоўскага, і польскага войскаў. Але акт Кейданскай вуніі не ажыц-

Партрэт Януша Радзівіла. Гравюра XVIII стагоддзя.

Гетманская булава як сімвал вайсковай улады. Аздаблялася высакароднымі металамі і каштоўнымі камяніямі. Пачатак XVII стагоддзя.

Цягніцца. Супраць Януша Радзівіла ўзбунтаваліся харугвы ягонага ж войска. З рэштай адданых сілаў ён зачыніўся ў Тыкоцінскім замку, дзе неўзабаве і памёр (паводле некаторых звестак, быў атручаны).

Цела бунтоўнага гетмана і пасля смерці трэба было ўтойваць ад ворагаў: спачатку ў Тыкоцінскім замку, потым у вёсцы Сялец, што на Берасцейшчыне. Толькі пасля вайны Януша Радзівіла удалося па-людску пахаваць у кальвінскім зборы ў Кейданах.

74

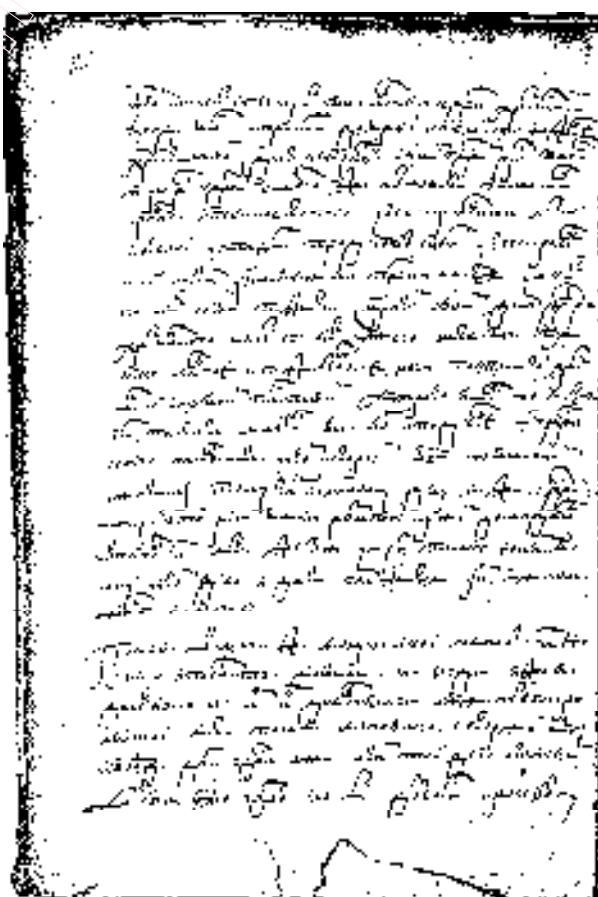
**ЯКАЯ МОВА БЫЛА ДАЎНЕЙ СРОДКАМ
ДЫПЛАМАТЫЧНЫХ ДАЧЫНЕННЯЎ
ВА ЎСХОДНЯЙ ЭЎРОПЕ?**

Як і ва ўсёй Эўропе, у Беларусі дзеля дыпламатычнага ліставання з іншымі дзяржавамі карысталіся лацінскаю моваю. Аднак у дачыненнях з суседнімі краінамі гэтую ролю выконвала *беларуская мова*.

У самым Вялікім Княстве Літоўскім беларуская мова была не толькі моваю асноўнага народа гэтае дзяржавы, не толькі дзяржаўнаю моваю, але й моваю міжэтнічных дачыненняў. Ёю паспалітаваліся летувісы (жамойты), габраі, татары, расейцы-стараверы, немцы, цыганы.

У часы Сярэднявечча, напрыклад, Малдова і Валахія (сучасная Румынія) у дзяржаўнай дыпламатычнай перапісцы карысталіся афіцыйнаю моваю Вялікага Княства Літоўскага, г. зн. беларускаю (дарэчы, іхныя манархі, як і нашыя, называліся гаспадарамі). Ведалі беларускую мову і карысталіся ёю людзі з маскоўскага Пасольскага прыказу, службоўцы канцылярыі німецкага вялікага магістра з Рыгі. Пасля таго як каралём Польшчы стаў беларускі князь Ягайла, у значнай ступені беларускамоўным зрабіўся кракаўскі каралеўскі двор Польшчы. Польская і расейская сталіцы вялі перапіску паміж сабою па-беларуску. Калі ў 1646 годзе

польскія дыпламаты скіравалі маскоўскім ліст па-польску, тыя рашуча запатрабавалі пісаць, як “издавна повелось”, па-беларуску. Такім чынам, беларуская мова была моваю міждзяржаўных дачыненняў, міжнароднаю мовою.

Старонка з дыпламатычнага дакумента XVI стагоддзя, напісанага на беларускай мове.

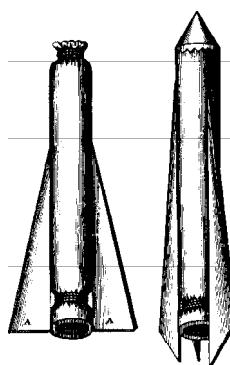
У 1650 годзе ў сталіцы Нідэрляндаў Амстэрдаме, славутым асяродку рамёстваў, гандлю і кнігадрукавання, пабачыла свет кніга “Вялікае мастацтва артылерыі”. Напісаў яе на лаціне — мове тагачаснай навукі — наш сучыннік (як ён называў сябе, “шляхціч-ліцьвін з Вялікага Княства Літоўскага”) *Казімір Семяновіч*. Нарадзіўся ён на Віцебшчыне ў пачатку XVII стагоддзя.

Кнігу К.Семяновіча з вялікай зацікаўленасцю і ўвагай сустрэлі ў Эўропе. На працягу больш як паўтара стагоддзя яна была

Тытульны аркуш кнігі Казіміра Семяновіча “Вялікае мастацтва артылерыі” ў перакладзе на нямецкую мову (Франкфурт-на-Майне, 1676).

Даўней звесткі пра выраб ракет і асабліва ракетнага паліва лічыліся “чарадзейнымі” ведамі. Таму пэўныя часткі тэксту старых трактатаў, прысвечаных артылерыі і піратэхніцы, часта зашыфруваліся. Нават пасля вынаходства кнігадруку шмат якія трактаты заставаліся ў рукапісах, каб імі магло карыстацца толькі вузкае кола людзей.

Пропагандуючы адкрыласць тэхнічных дасягненняў, Казімір Семяновіч парушаў гэтую традыцыю. Ён імкнуўся стварыць навуковыя асновы артылерыйскай і ракетнай справы. Дзеля гэтага, па-першае, вывучыў усю даступную тады спецыяльную літаратуру, а па-другое, сам на практицы праверыў усе пададзенныя рэцэпты ракетнага паліва і тэхналагічныя працэсы ракетабудавання. Вось жа крытычнае вывучэнне літаратуры, сістэматызацыя ўсіх ведаў аб ракетах, эксперыментальная даследванні ды вынаходкі вучонага перадвызначылі поспех ягонага твора “Вялікае мастацтва артылерыі”, які на паўтары сотні гадоў стаў для спецыялістаў настольнай кнігай.

Ракеты з стабілізатарамі тыпу “дэльта”, які прапанаваў К.Семяновіч.

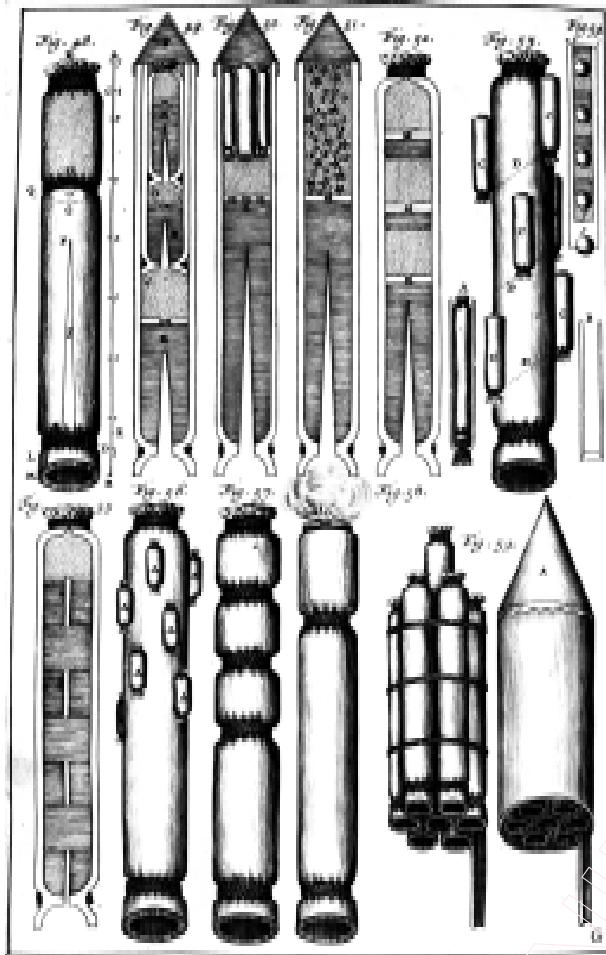
75

ХТО ВЫНАЙШАЎ ШМАТСТУПЕНЕВУЮ РАКЕТУ?

сама грунтоўнай і аўтарытэтнай працай па артылерыі і піратэхніцы, перавыдавалася на нямецкай, французскай, ангельскай ды іншых эўрапейскіх мовах.

У прадмове да ангельскага выдання 1729 года ёсьць красамоўнае сведчанне: “Аўтарытэт К.Семяновіча быў і да сённяшняга дня

Малюнак з кнігі “Вялікае мастацтва артылерыі” з выявайою канструкцыі шматступеневай ракеты.

застаецца для ракетчыкаў і феерверкераў нечым святым”.

У адрозненне ад піратэхнікаў-рамеснікаў свайго часу К.Семяновіч быў сапраўдным піратэхнікам-вучоным, у сваёй працы абапіраўся на апошнія, найноўшыя дасягненні тагачаснай науки, на вынікі ўласных эксперыментуў. Ён зрабіў шэраг цікавых, перспектыўных вынаходак. Гэта і стабілізатар тыпу “дэльта”, і арыгінальныя канструкцыі ракет, у тым ліку і шматступеневай.

Гэтакім чынам, даўняя спрэчка пра тое, хто вынайшаў шматступеневую ракету — расейскі вучоны К.Цыялкоўскі, бэльгійскі інжынер Р.Бінг ці амэрыканскі вучоны Р.Годард — развязваецца для многіх нечакана: канструкцыю такой ракеты больш чым за 250 гадоў да іх апісаў у сваёй кнізе беларускі вучоны Казімір Семяновіч, паклаўшы гэтым важкую цагліну ў падмурак будучага ракетабудавання.

Дарэчы, варта адзначыць, што К.Семяновічу, прафесійнаму вайскоўцу, быў уласцівы гуманістычны светапогляд: воіны ён лічыў найвялікшым няшчасцем для чалавецтва.

Пакінуў ён гэты свет, напэўна, неўзабаве пасля выхаду французскага выдання сваёй кнігі ў 1651 годзе. Што сталася прычынаю смерці, невядома. Ці памёр ён ад якой хваробы, ці загінуў пад час доследаў з выбуховымі рэчывамі — пэўна сказаць немагчыма.

76

ШТО РАБІЛ БЕЛАРУСЫ Ў МАСКВЕ Ў XVII СТАГОДДЗІ?

Уплыў беларусаў на духоўную і матэрыяльную культуру Маскоўшчыны быў адчувальны ўжо з часоў Сярэднявечча. У XVII стагоддзі ён стаў вызначальным і абымаў літаральна ўсе сфери жыцця.

Перасяленні беларусаў на Маскоўшчыну адбываліся і раней, але асабліва масавымі яны сталі ў 1654—1667 гадах. Гэта былі часы сама страшнай і крызвавай у гісторыі Беларусі вайны. Тады расейскія акупантны ажыццяўлі дэпартацыю блізу 300 тысяч нашых суайчыннікаў.

Беларусы жылі ў Москве ў розных месцах.

У 1672 годзе яны засялілі так званую Мяшчансскую (Новамяшчансскую) слабаду. Напрыклад, у 1685 годзе тут жыло 612 сем'яў з розных куткоў Беларусі. Шмат беларусаў жыло па-за межамі Мяшчанская слабады. Так, у Новадзяўочым манастыры знаходзілася блізу 300 беларускіх манашак, якіх збраўлю сюды з Куцеінскага манастыра. Наагул, паводле падлікаў вучоных, у другой палове XVII стагоддзя беларусы складалі каля 20% насельніцтва Масквы.

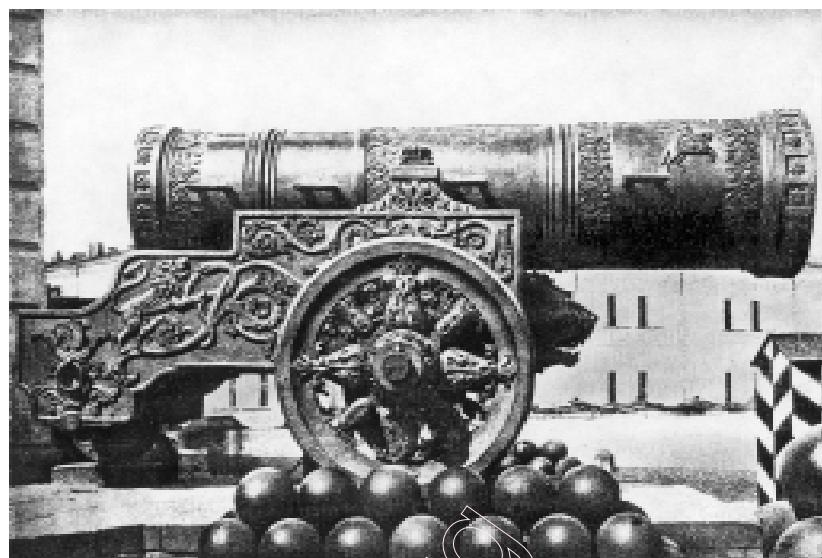
Надзвычай важкім быў уклад беларусаў у развіццё маскоўскага дойлідства, яскравым пацверджаннем чаго з'яўляецца пабудаваны нашымі продкамі шэдэўр архітэктуры — Каломенскі палац.

“Цар-гармата” з Маскоўскага крамля, якую зрабіў у 1586 годзе беларускі майстар Андрэй Чохаў (Чэхавым). Хоць яна была адпітая для абароны пад час варожых аблогаў, аднак па прызначэнні не выкарыстоўвалася: з яе ніколі не стравялі. Сёння занесеная ў Кнігу рэкордаў Гінэса як гармата (марціра) сама буйнога ў свеце калябру — 890 міліметраў. Яе даўжыня 5,34 метра, а маса рулі 40 тонаў.

Цікава, што ў 2001 годзе ў Іжэўску, сталіцы Удмурціі, на вытворчым аб'яднанні “Іжсталь” была адпітая копія цар-гарматы, прауда не з бронзы, а з чыгуна. А рабілі яе — дарма што па сучаснай тэхналогіі — амаль тры месцы. Урад Масквы падараваў гэты наватвор Данецку, і цяпер ён упрыгожвае цэнтральную плошчу ўкраінскага горада.

Незабыўнае ўражанне на сучаснікаў рабіла і раскошнае нутраное аздабленне гэтага палаца: мастацкая размалёўка сценаў і столі, яркая шматколерная кахля печаў, узорыстыя вокны, аб’ёмная рэзь па дрэве, якая звязана з архітэктурой.....

Палоненыя беларусы прынеслі ў Маскву аб’ёмную, ажурную, высокарэльефную рэзь. Разная драўляная паверхня, выкананая ў стылі барока, пакрывалася сусальным золатам па спецыяльнім گрунце і старанна паліравалася. Сярод унікальных твораў бела-

рускай рэзі ў Маскве — грандыёзны пяціярусны іканастас Смаленскага сабора Новадзявочага манастыра — помнік культуры сусветнага значэння. Кіравалі гэтымі работамі Клім Міхайлаў, Герасім Акулаў, Восіп Андрэеў, Андрэй Фёдараў, Яўсей Сямёнаў.

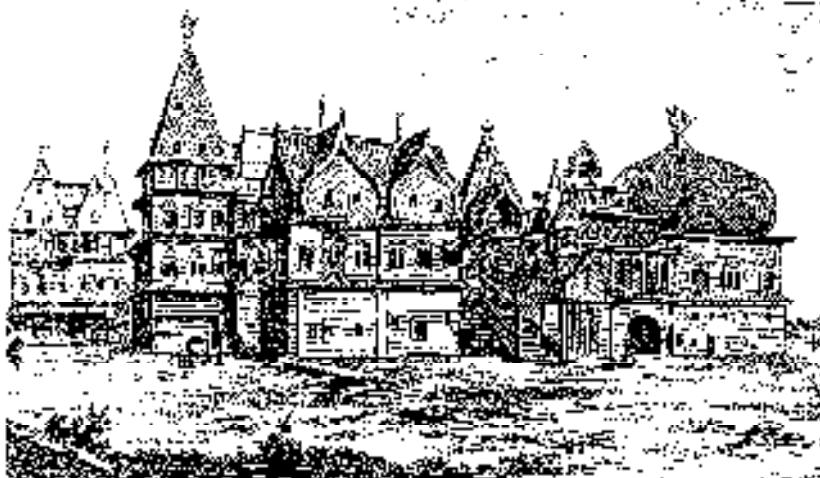
Прыкметную ролю ў развіціі рамяства ў Маскве адыгралі беларускія кахляры, якія прынеслі сюды сакрэт вырабу рэльефнай шматколернай кахлі. Найболыш славутымі кахлярамі былі вучні беларускага майстра Пятра Заборскага з Вільні — выхадзец з Коўпіса Ігнат Максімаў і мсціславец Сцяпан Іванаў. Гэтыя майстры разам зрабілі кахляныя фрызы царквы Рыгора Неакесарыйскага ў Маскве, а потым паліхромную кахлю для фасадаў Пакроўскага сабора ў Ізмайліве. Сцяпан Іванаў (па мянушцы Палубес) стварыў унікальныя маёлікавыя рэльефы Апосталаў для барабана царквы Ўспення ў Ганчарах (1691 год). Цяпер некаторыя яго творы можна пабачыць у музеі народнага мастацтва ў Каломенскім.

Беларускія майстры працягвалі традыцыі гарматніцкай справы, закладзеныя яшчэ Андрэем Чохавым (Чэхавым), таксама беларусам з паходжання, які ў 1586 годзе адліў славутую “Цар-гармату”. У Маскве ў XVII стагоддзі асабліва цаніліся беларускія збройнікі, якія выраблялі халодную і агняпальную зброю; яны працавалі ў складзе Збраўскай (Аружэйнай) палаты.

Сярод беларусаў-ювеліраў вылучаліся спецыялісты па апрацоўцы срэбра, якія выраблялі разнастайныя багата аздоблены посуд і царкоўнае начынне.

Фрагмент фасада Пакроўскага сабора ў Ізмайліве (цяпер у межах Масквы), аздобленага шматколернай кахллю.

Менавіта дзякуючы нашым таленавітym продкам высокага роўню ў Маскве дасягнула майстэрства апрацоўкі косці. Асаблівымі здольнасцямі ў гэтай галіне вылучаліся колішнія віцебскія майстры, якія выраблялі дзівосныя па прыгажосці шахматныя фігуры з слановай косці, а таксама шахматныя дошкі і столікі.

Стваральная праца беларусаў у Маскве ў XVII стагоддзі не абмяжоўвалася толькі сферай матэрыяльнай культуры. Вельмі плённым было ўздзеянне нашых продкаў на духоўнае жыццё Маскоўшчыны. Дастаткова прыгадаць імя Епіфана Славінецкага, які быў адной з ключавых асобаў у часе вядомых царкоўных рэформаў Нікана. Ён пераклаў і выдаў шматлікія творы айцоў царквы, склаў грэцка-славянска-расейскі лексікон. Праз ягоны пераклад твора заснавальніка навуковай анатоміі А.Везалія “Пра будову чалавечага цела” маскоўскія лекары далучыліся да вяршыння анатамічнай навукі Заходняй

Царскі палац у Каломенскім пад Маскоўю, які будавалі і аздобілі беларускія майстры ў 1667—1668 гадах. Ён складаўся з сямі драўляных хорамаў, злучаных паміж сабою крытымі пераходамі. Хорамы былі двух-трохпавярховыя, і кожны з іх меў свой дах. Розная вышыня і размяшчэнне будынкаў у спалученні з мнагастайнасцю формаў стрэх, ганкаў і прыбудоваў стваралі малітвічную карціну і непаўторны сілуэт. Палацавы комплекс быў прыгожа расфарбаваны ў розныя колеры з пазалотаю.

Палац у Каломенскім уражваў сучаснікаў сваім незвычайнім харастром. Сымон Палацкі называў яго восьмым цудам свету.

Эўропы. Дзякуючы Епіфану Славінецкаму нашы ўсходнія суседзі пазнаёміліся і з гелія-цэнтрычнай тэорыяй М.Каперніка.

Выключнае месца ў маскоўскай культуры заняў Сымон Палацкі — вядомы асветнік, таленавіты паэт, драматург, багаслоў, тонкі перакладнік і выдатны педагог. Яму належыць гонар укладальніка і аўтара першага статута Маскоўскай акадэміі. Пад яго кіраўніцтвам доўгі час дзейнічала маскоўская друкарня. Ён, дарэчы, быў і выхавальнікам царскіх дзяцей, аддаваў шмат увагі ўзгадаванню Пятра I, будучага цара-рэфарматара.

Акрамя таго, беларусы заклалі асновы расейскага тэатра. Яны былі акторамі тэатральнай трупы пры двары цара Аляксея Міхайлавіча. Нават касцюмы для тэатра рыхтавалі ў асноўным беларускія краўцы і шаўцы. Вельмі шмат беларусаў было і сярод царкоўных спевакоў ды вайсковых музыкаў; яны зрабілі моцны ўплыў на развіццё расейскага музычнага мастацтва.

77

ХТО ТАКІ АНДРЭЙ БАБОЛЯ?

Гэта адзін з святых, якога найбольш шануюць беларусы-каталікі і вуніяты. Нарадзіўся ён ў 1591 годзе. Паходзіў з старажытнага беларускага шляхоцкага роду. Бацькі, імкнучыся даць сыну каталіцкае выхаванне і добрую адукацыю, накіравалі яго ў езуіцкую школу. Пасля заканчэння школы Андрэй Баболя наважыўся і надалей звязаць свой лёс

з Таварыствам Ісуса і таму папрасіў прыняць яго ў Ордэн езуітаў Літоўскай правінцыі. Пад час вучобы ў езуіцкіх калегіуме ды акадэміі ў Вільні добра авалодаў прадметамі філасофска-тэалагічнага цыклу, што пазней вельмі дапамагала яму ў працаванні практычнага працу, дазваляла выходзіць пераможцам у нярэдкіх тады тэалагічных дыспутах.

Святарства Андрэй Баболя атрымаў у 1622 годзе з рук віленскага біскупа Астафея Ва-

ловіча. Працаваў у Вільні, Нясвіжы, Бабруйску, Пінску. Ад 1643 года кіраваў навучаннем у Пінскім езуіцкім калегіюме. Высокі ровень адукацыі, што даваў гэты калегіум, вабіў не толькі каталіцкую моладзь. Нават праваслаўная шляхта часта аддавала дзяцей вучыцца да езуітаў. Самааддана і шчыра працаваў А.Баболя на ніве пропаганды каталіцкага веры, за што яго назвалі “пінскім апосталам”.

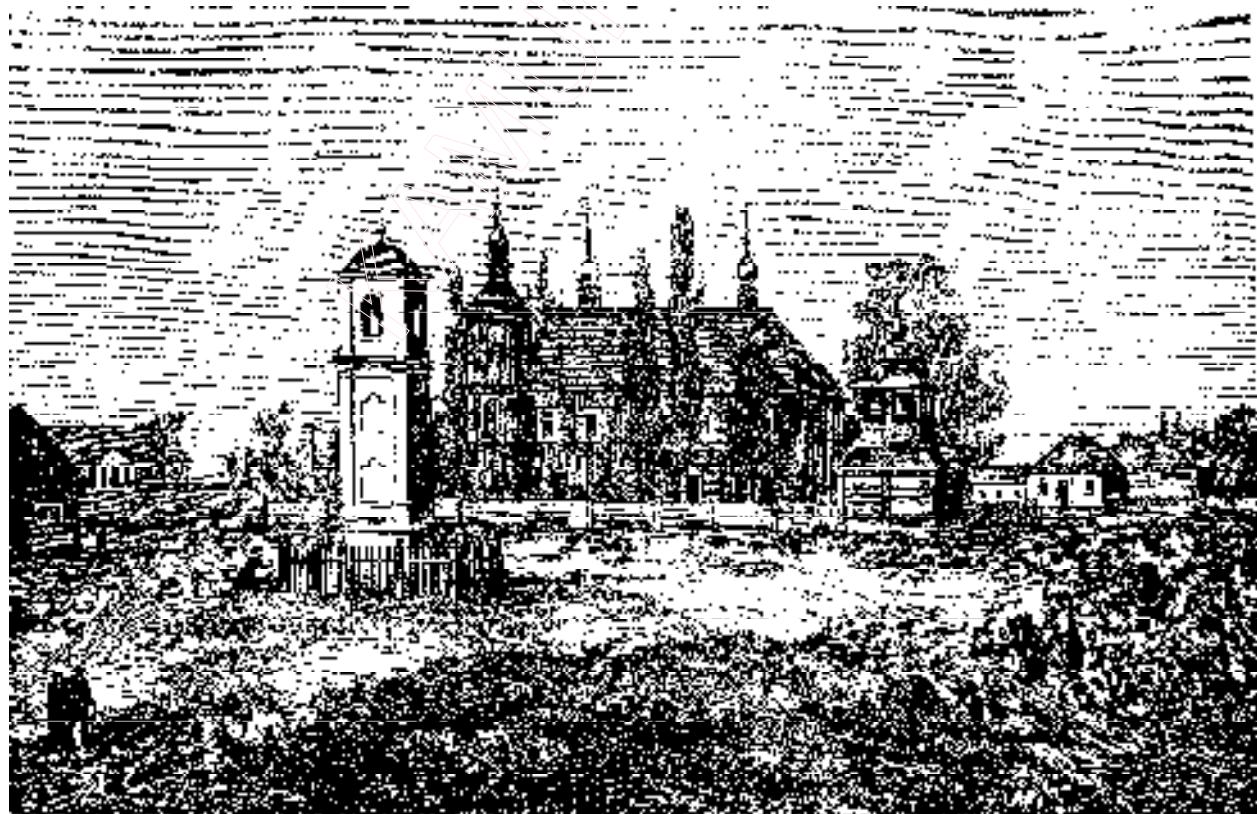
Знаходжанне Андрэя Баболі на Палессі прыпала на гады вялікіх пагрозаў вуніяцкай царкве, прыхільнікам якой ён быў. Пад час аднаго з казацкіх наездаў на Піншчыну А.Баболя быў схоплены. У мястэчку Янаў на Берасцейшчыне (цяпер горад Іванава) казакі ўчынілі з яго крылавыя здзекі, прымушаючы вырачыся каталіцкае веры. Выразалі на яго скуры арнат і тансуру. Жудасныя катаванні доўжыліся блізу дзвюх гадзін. Адбывалася тое 16 траўня 1657 года (гэтая дата пазней стала днём ушанавання памяці пакутніка).

У 1853 годзе папа Пій IX абвясціў Андрэя Баболю Багаславёным, а з 1938 года, згодна з дэкрэтам папы Пія XI, каталіцкі касцёл вызнае Андрэя Баболю за святога. Ягоныя мошчы ў розныя часы знаходзіліся ў Пінску, Полацку, Маскве, Рыме. Цяпер яны захоўваюцца ў Варшаве.

Барэльефны партрэт Святога Андрэя Баболі.

Капліца Святога Андрэя Баболі ў Янаве, дзе ён загінуў пакутніцкай смерцю ў 1657 годзе. Гравюра XIX стагоддзя паводле малюнка Напалеона Орды.

78

ХТО СТВАРЫЎ ЛІТАРЫ,
ЯКІМІ МЫ СЁННЯ КАРЫСТАЕМСЯ?

Беларусы карысталіся і карыстаюцца двумя альфабэтамі — кірыліцай ды лацінкай. Акрамя таго, беларускія татары, што жывуць на гэтай зямлі ўжо 600 гадоў, свае кнігі пісалі па-беларуску арабскім літарамі.

Асабліва вялікі ўклад зрабілі беларусы ў развіццё кірыліцы. Гэтую азбуку, створаную ў 863 годзе хрысціянскімі працаведнікамі Кірылам і Мяфодам для тагачаснай мовы паўднёвых славянаў, удасканалілі і спрасцілі беларускія перапісчыкі. Яны адкінулі лішнія і стварылі новыя літары, якіх не было ў пачатковай кірыліцы: э, ў, а таксама адмысловую літару **г** (*ганак, мазгі*).

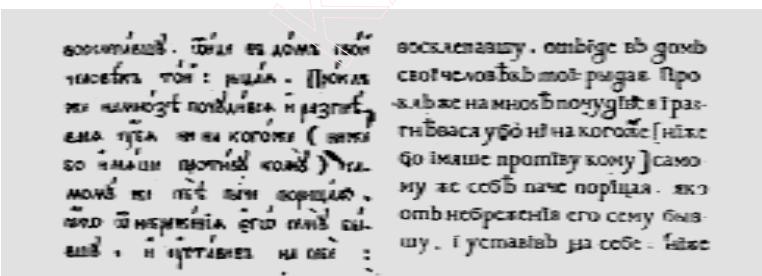
Францішак Скарына стварыў прыгожы друкарскі шрыфт, а канчаткова наблізіў формы літараў да сучасных *Галляш Капіевіч* (родам з Амсціслава), выпускнік Слуцкага гімназіі, кнігавыдавец і перакладнік. У 1700 годзе ў Амстэрдаме ён заснаваў друкарню і стварыў акругленыя, падобныя да лацінскіх, літары кірыліцы для тытульных аркушаў кніг.

Тытульны аркуш кнігі Галляша Капіевіча “Руковедение в грамматику славяно-росийскую, или московскую, ко употреблению учащихся языка московского” (Штолъцэнберг, 1706), напісанай на аснове славутай “Грамматыкі” Мялета Сматрыцкага. Акрамя “Руковедения”, Г.Капіевіч падрыхтаваў і выдаў першую друкаваную расейскую арытметыку, першую ў Расеі карту зорнага неба, дапаможнікі ў

вайсковой і марской справах, астрономію, гісторыю, лацінскую граматику, расейска-лацінска-німецкі і расейска-лацінска-гальяндскі слоўнікі — усяго блізу двух дзесятак кніг навучальна гыды асветніцкага характару. Рыхтуючы тыва выданні, ён упершыню распрацаваў расейскую навуковую тэрміналогію ў шмат якіх галінах ведаў. Капіевіч пераклаў і выдрукаваў таксама творы Эзопа і Гамэра. Гэта

было першае выданне расейскага перакладу аntyчных пісьменнікаў.

Сучасныя даследнікі адзначаюць у Капіевічавых кнігах вялікую колькасць беларусізмаў. Нас гэта не павінна дзвіць. Расейская мова ўвогуле зазнала моцны ўплыў беларускай філалагічнай культуры, якая стаяла тады на вышэйшым роуні. Наша краіна была дайней своеасаблівым правадніком асветы і культуры ў Масковію.

востынешъ. Тыль ях дома гоинъ
тасеяте той: рицъ. Прокля-
тие чините! подынишъ. и разгнѣ-
ши трухъ чиши когомъ (зане
ко чинши простынъ комъ) Уга-
можъ ишъ пакъ воронъ.
ибо бѣзържанія ѿго пакъ са-
мѣшъ. и пустыніе на саѣ:

На гэтай ілюстрацыі для парабаннія паказаны адзін і той жа тэкст рознымі літарамі — традыцыйнай кірыліцай і грамадзянскім шрыфтам, уведзеным ва ўжытак у 1708 годзе.

Шрыфты Капіевіча ўпадабаў расейскі цар Пётр I, які тады быў у Нідэрляндах, і замовіў майстру літары для кніг.

Новы шрыфт на аснове Капіевічавых літараў Пётр I зацвердзіў у 1708 годзе. Так адбылася рэформа расейскай азбуکі — увядзенне грамадзянскіх, г. зн. нецаркоўных, літараў.

Новыя літары яшчэ доўга звалі “амстердамскіе літеры” ці “беларускія азбука”. Менавіта гэтымі літарамі цяпер карыстаюцца беларусы, расейцы, украінцы, македонцы, баўгары, сербы ды іншыя народы, што ўжываюць кірыліцу. Мовазнавец Ян Станкевіч называў гэты шрыфт *капіеўкаю*.

Сільвестр Косаў (канец XVI ст. — 1657) — беларускі праваслаўны мітрапаліт, выдатны пісьменнік і таленавіты педагог-рэфарматар. Нарадзіўся ён у маёнтку Жаробычы, што знаходзіўся на паўночны захад ад Віцебска (у 1939 годзе гэтае паселішча зліквідаванае). Ужо змалку падлетак выявіў рэдкую здольнасць да навукі, што адзначылі настаўнікі Віленскай брацкай школы, якія й парайлі яму далей працягваць навучанне. Вышэйшую адукацыю ў галіне тэалогіі, філасофіі, рыторыкі і граматыкі С.Косаў атрымаў у каталіцкіх школах — Люблінскай езуіцкай калегіі ды Замасцянскай акадэміі, дзе на той час выкарыстоўваліся сама прагрэсіўныя формы і методыкі навучання.

Па вяртанні на радзіму С.Косаў пачаў педагогічную дзейнасць выкладчыкам філософіі ў Вільні, а затым у Альбове і Кіеве. У 1633 годзе С.Косаў заняў пасаду архімандрыта Кіева-Печорскай лаўры, у 1635 годзе ўзначаліў Магілеўскую, Аршанскую і Амсціслаўскую кафедры, нарэшце, у 1647 годзе стаў мітрапалітам Праваслаўнай царквы Вялікага Княства і Польшчы.

У беларускай гісторыі С.Косаву належыць асаблівае месца. Ужо на пачатку 30-х гадоў XVII стагоддзя ён выступіў ініцыятарам рэфармавання традыцыйнай праваслаўнай сістэмы адукацыі. У школах пачала паступова ўводзіцца заходнезарубейская сістэма выкладання дысцыплін, абавязковым стаў цыкл сямі “свабодных мастацтваў” — граматыкі, рыторыкі, дыялектыкі, арытметыкі, геаметрыкі, музыкі і астрономіі, паглыблена вывучаўся лацінская і грэцкая мовы.

С.Косаў меў рэдкі талент пісьменніка-палеміста. У сваіх творах ён бараві асветніцкую дзейнасць настаўнікаў-наватараў, заглыбляўся ў гісторыю, раскрываючы характар шматліковых дачыненняў паміж усходнеславянскімі мітрапалітамі і канстанцінопальскімі патрыярхамі, развязваў забытанае пытанне пра час хрышчэння беларускіх і ўсіх славянскіх земляў.

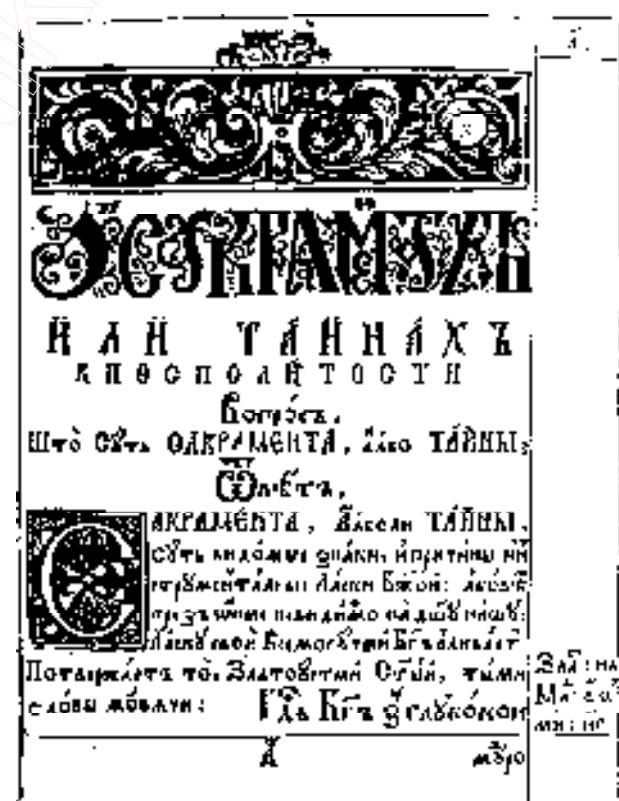
Быў Сільвестр Косаў і выдатным багасловам: адным з першых найбольш поўна і ўсебакова паказаў адрозненні дагматычнага вучэння ўсходніх царкви ад рэлігійных дакtryн арыянаў, кальвіністаў і лютаранаў, распрацаваў нормы хрысціянскай маралі і этыкі датычна ўмоваў грамадскага жыцця XVII стагоддзя.

79

ХТО ТАКІ СІЛЬВЕСТР КОСАЎ?

Як найвышэйшы духоўны пастыр С.Косаў зрабіў вельмі шмат для асветы беларускага народа, развіцця пісьменства і кнігадруку. Пад яго апекай і пільным наглядам дзейнічалі навучальныя ўстановы, працавалі монастырскія скрыпторыюмы і друкарні. Мітрапаліт спрыяў падрыхтоўцы шэрагу куцеінскіх кнігадрукаў (Трыфалагіён, 1647; Дыёптра, 1651, 1654; Псалтыр, 1650; Новы Запавет з Псалтыром, 1652; Буквар, 1653; Лексікон, 1653), выданні ю Магілеўской друкарні (Буквар, 1648 і 1649), а таксама Віленскай брацкай друкарні (Малітоўнік, 1652; Буквар, 1652).

На працягу ўсяго жыцця Сільвестр Косаў заставаўся не толькі шчырым хрысціянам, але й самаахвярным патрыётам Бацькаўшчыны. У гэтым ён і сёння — прыклад для праваслаўных герархаў Беларусі.

Пачатковая старонка раздзела “Аб сакраментах, або Тайнах у паспалітасці” з кнігі Сільвестра Косава “Дыдаскалія, або Навука для святараў”, выдадзенай у Күцейне ў 1637 годзе.

У сярэдзіне XVII стагоддзя Сільвестр Ко-саў паўстаў супраць памкненняў маскоўскіх свецкіх і царкоўных уладаў падпараткаваць сабе нашу мітраполію. Шмат пра што гаворыць і той факт, што мітрапаліт адкрыта

асудзіў тагачасную агрэсію Маскоўшчыны. Ён адным з першых выкryў дэмагогію “единения трех славянских народов”, за якой заўсёды хаваліся звычайная хлусня ды прага чужога добра.

80

ЦІ БЫЛІ Ў БЕЛАРУСІ КАЗАКІ?

Слова *казак* цюрцкага паходжання. Па-ту-рэцку яно азначае “разбойнік”, а на мове полаўцаў — “вартавы”. У славянскіх жа мовах так называлі вольнага чалавека, зуха. Казацтва з'явілася ў XV стагоддзі ў нізвіне Дняпра, на свабоднай, нічыйнай зямлі — гэтак званым Дзікім полі.

У пошуках лепшага жыцця сюды збягасяся нямала сялянаў, бедных месцічаў не толькі з Украіны, але і з Беларусі ды іншых, больш аддаленых земляў, а таксама авантурнікі і проста злачынцы, якія хаваліся ад дзяржаўных уладаў. Для абароны ад ардынцаў яны арганізоўваліся на вайсковы лад, а неўзабаве і самі распачалі рабаўнічыя набегі на туркаў і татараў.

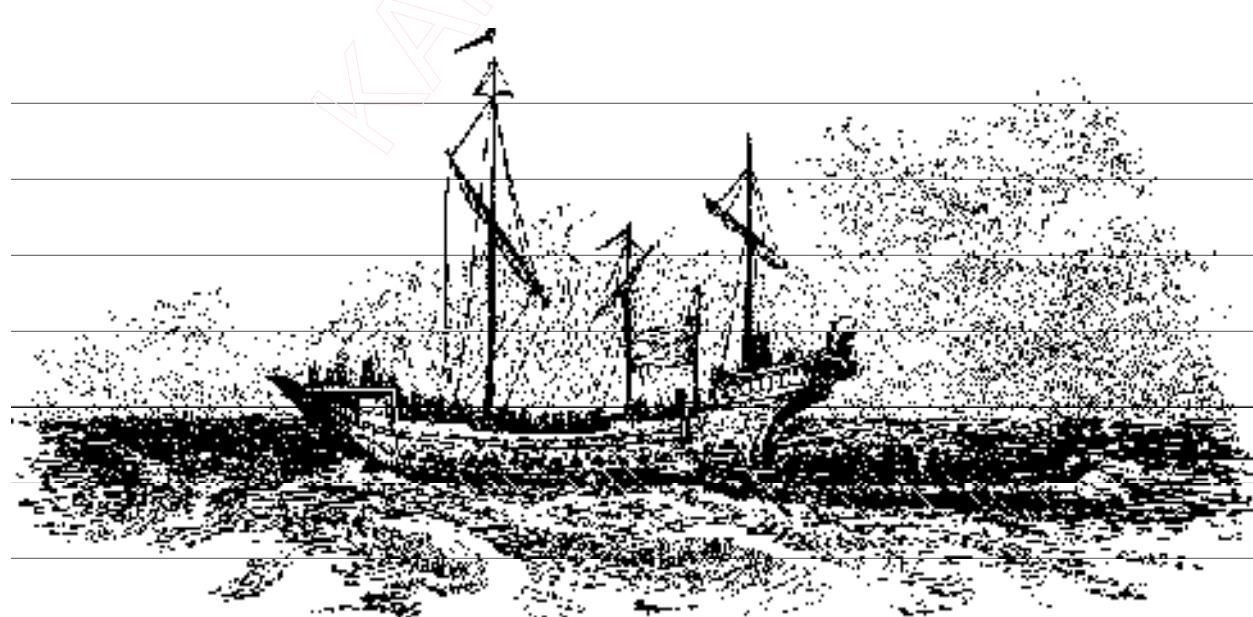
Як добрых ваяўнікоў казакоў ахвотна наймалі на службу князі і магнаты. Яны служылі ў гарадах і замках, асабліва на ўсходніне нашай дзяржавы. У часе цяжкой вайны з Маскоўскім царствам Жыгімонт Аўгуст афіцыйна прыняў пэўную колькасць запарож-

скіх казакоў на дзяржаўную службу. Так з'явіліся *рэестравыя казакі*, званыя ў дакументах Запарожскім, або Нізавым, войскам.

У Рэсеі казацтва з'явілася ў XVI стагоддзі і арганізавалася, праўдападобна, паводле ўзору дняпроўскіх ватагаў (перш данскіе, потым волжскіе, яцкае, церацкае, сібірскіе).

Беларускіх жа казакоў не было. Існавалі толькі вайсковыя фармаванні *казацкага тыпу*, якія ўзніклі ва ўзброенных сілах Вялікага Княства Літоўскага ў XVI стагоддзі. Гэта былі аддзелы конніцы, узброеныя “па-казацку”. Звычайна яны мелі панцыры, прылбіцу, сагайдак (лук з калчанам), шаблю, рагаціну.

1613—1620 гады — эпоха казацкіх марскіх паходаў. На таких чайках і галерах украінскія казакі спускаліся па Дняпры і раптоўна нападалі на туркаў. Наводзілі жах нават на Стамбул, рабуючы і палячы вакопіцы турэцкай сталіцы. Большая за тое, казакі адважыліся пераплысці Чорнае мора ўпоперак, і перад імі адкрылася багатае і зусім не абароненае ўзбрярэжжа Малой Азіі. Там яны захапілі і парабавалі турэцкія гарады Сіноп і Трапезунд. А па нейкім часе ўзялі Кафу (цяпер Феадосія) у Крыме, дзе, акрамя таго што пажывіліся, вызвалілі з рабства тысячи нявольнікаў-хрысціянаў.

Украінскія казакі. Гравюра XVII стагоддзя.

Ад XVII стагоддзя, каб не блытаць з украінскімі казакамі, іх часта называлі *панцырнымі*.

Гэтакім парадкам, вайсковая казацкая арганізацыя была народжаная спецыфічнымі ўмовамі — вольным, бязлюдным стэпам і заўсёднай небяспекай. Беларусь жа здавён была заселеная сталым жыхарствам, мела густую сетку гарадоў і мястэчкаў, жыла “пастарыне”. Казацтва тут праста не магло з'явіцца. (Асобны выпадак — “беларускі” полк Канстанціна Паклонскага, фармаванне якога ў 1654 годзе было інспіраванае маскоўскай

Заўсёдная небяспека вымушала беларускіх месцічай “трымаць порах сухім”. Тыя гарады, дзе найбольш дбалі пра абарону, мелі і больш шанцаў вытрымаць варожую аблогу. Магдэбургская права прадугледжвалася, а пастановы магістрата дэталёва рэгламентавалі ўдзел месцічаў у гэтай справе (набыццё зброі, капанне рабоў, насыпанне валоў і г.д.).

Кожны мужчына мусіў умець валодаць зброяй, і дзеля таго наладжваліся рэгулярныя спаборніцтвы ў стралянні. У Нясвіжы, да прыкладу, у іх удзельнічалі князь з княгініяй, што значна падвышала прэстыж гэтых, як тады казалі, “муштраў”. Удалага стралка абвяшчалі на цэлы год “каралём курка”. У ратушы яму ўрачыста падносли аксамітавы пояс, аздоблены срэбнымі пласцінкамі. Імя пераможца запісвалі ў магістрацкую книгу. Яго нават вызвалялі ад некаторых падаткаў. Калі перамагалі князь, княгіня ці камендант замка, яны па традыцыі саступалі тытул “караля” таму з удзельнікаў муштраў, каму хацелі.

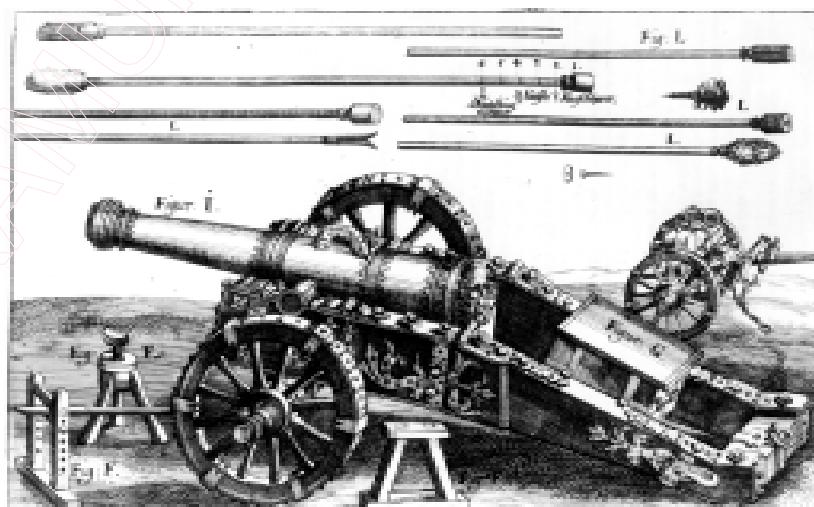
Па абаронадольнасці ўзорнымі горадамі усяго Вялікага Княства ў XVI—

акупацыйнай уладаю і не было добрахвотным. Да таго ж трываў ён нядоўга: калі гэты полк распачаў дзеянні супраць акупантаў, царскія ўлады зліквідавалі яго.)

Ад казакоў беларусы шмат нацярпеліся. У 1595 годзе — ад Налівайкі, які паліў Магілеў і без лігасці выразаў яго жыхароў, у 1602—1603 гадах — ад Дубіны, загон якога, вяртаючыся на Украіну, шкоду чыніў “горш за ліхіх непрыяцеляў або злых татараў”. Баючыся казацкіх наездаў, беларускія месцічы трымалі зброю напагатове. Напрыклад, як толькі магілеўцы ў 1618 годзе пачулі, што ў Падняпроўе прыйшлі казакі атамана Сумы, яны а сразу ж выставілі на гарадскія валы гарматы.

Яшчэ ў 1648—1649 гадах сярод кірауніцтва казацкай старшыны Запарожскага войска паўсталі ідэя інкарпацыі ўсходніх часткі Беларусі ў склад казацкай дзяржавы. З гэтаю мэтай Багдан Хмельніцкі засылаў сюды казацкія загоны, каб падбухторваць сялянай, рабаваць гарады, паступова далучаючы беларускія паветы. Пасля 1654 года, калі на Пераслаўскай радзе Украіна была задзіночаная з Маскоўскім царствам, гэтая палітыка стала па сутнасці прамаскоўскай.

Такім парадкам, казакі, казацтва — чужая для Беларусі з'ява.

XVIII стагоддзях лічыўся Слуцак. Тут былі першакласныя фартыфікацыі, моцны гарнізон, да якога пры патрэбе далучаліся ўзброеныя фармаванні месцічаў, вытворчасць практична ўсіх відаў тагачаснай халоднай і агняпальтай зброі, выдатная арганізацыя будаўніцтва, догляду і рамонту ўмацеванняў, надзейная сістэма забес-

пячэння правіянтам і вадою. Усё гэта рабіла Слуцак “непрыступным бастыёнам Літвы”. Нездарма ён змог выстояць нават у спусташальнай вайне 1654—1667 гадоў.

На гравюры сярэдзіны XVII стагоддзя паказана гармата-шарфмеца з перадком і прыладамі для яе догляду і абслугоўвання.

8 1

ШТО ТАКОЕ “ЛІБЭРУМ ВЕТА”?

Лібэрум вета (у перакладзе з лаціны *liberum veto* азначае “свабода забароны”) — гэта права кожнага пасла (дэпутата) супольнага Сойму Вялікага Княства Літоўскага і Польскага Каралеўства выказаць нязгоду з той ці іншай пастановай, і гэтага хапала, каб адхіліць яе, нават калі ўсе астатнія дэпутаты прагаласавалі “за”. У 1589 годзе аднагалоснасць была прызнаная абавязковай умовай прыняцця соймавых пастановаў. (А ў 1666 годзе “лібэрум вета” пашырылі і на ваяводскія соймікі.) Такім чынам адзін дэпутат мог сарваць працу ўсяго Сойму. Дастаткова было крыкнуць “не дазваляем” або “пратэстуем”, як паседжанне спынялася, а прынятая на ім пастановы скасоўваліся.

Упершыню такое здарылася ў 1652 годзе, і з таго часу да 1764 года (калі былі ўведзеныя частковыя аблежаванні правоў шляхты) з 55 соймаў было сарвана 48. Значная частка шляхты лічыла “лібэрум вета” адным з галоўных сваіх набыткаў, сведчаннем “залацой” шляхецкай вольнасці. Але на справе яно выкарыстоўвалася магнатамі, каб заблакаваць непажаданыя для іх пастановы. Гэта спрычынялася да ўсталявання ў Рэчы Паспалітай палітычнай анархіі ды сваволі. Выступаючы супроць патрэбных рэформаў, шляхта і магнаты паралізоўвалі дзяржаўную ўладу. Гэтым часта карысталіся суседнія дзяржавы (Расея, Аўстрыя, Прусія), запікаўленыя ў аслабленні нашага гаспадарства.

“Лібэрум вета” канчаткова было зліквідаванае Канстытуцыяй З траўня 1791 года.

На гэтай гравюры XIX стагоддзя вы бачыце муміфікаванае цела Ўладзіслава Сыцінскага, пасла Ўпіцкага павета (на Жамойці). Ён увайшоў у гісторыю тым, што ўпершыню ў 1652 годзе, скарыстаўшы права “лібэрум вета”, сарваў Сойм. Людзі за гэта праклялі яго, і зямля, паводле падання, вывергla нябожчыка з свайго ўлоння як вырадка чалавечага роду. Высахлае цела доўга цягапі па корчмах дзеля постраху. Адам Міцкевіч, які спыняўся некапі тут у карчме, малюніча апісаў яго ў вершы “Супынак ва Ўпіце”. У 1860 годзе мясцовы пробашч пакінуў цела ў касцёле, зрабіўшы для яго спецыяльную шафу.

8 2

ЯКІЯ ПРЫЧЫНЫ ЗАНЯПАДУ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА?

Падзеі, што прывялі да глыбокага заняпаду Вялікага Княства Літоўскага, пачаліся ў сярэдзіне XVII стагоддзя. У 1654 годзе Маскоўская дзяржава, ажыццяўляючы свае даўнія планы захопу Беларусі, распачала пад сцягам абароны адзінверцаў чарговую вайну.

За 13 гадоў гэтай страшэннай вайны ў выніку баявых дзеянняў і акупацыйнай палітыкі маскоўскіх уладаў (дзікія спусташэнні, гвалт, масавы вывад людзей у няволю) краіна дайшла да катастрофічнага стану.

Бадай, ніводны народ Эўропы не перажываў гэтакага дэмографічнага рэгресу, як беларусы: з трох мільёнаў даваеннага жыхарства ацалела менш за палову.Ba ўсходніх

і паўночных паветах Беларусі не засталося і трэці насельніцтва. Гаспадарка краіны апынулася ў жудасным стане, а для аднаўлення яе не ставала ні людзей, ні сродкаў. Пусткаю ляжала палова ранейшага ворыва. На Віцебшчыне ды Амсціслаўшчыне закінутыя былі ледзьве не ўсе землі.

Зруйнаваная Беларусь не паспела акрыяць, як зноўку, на самым пачатку XVIII стагоддзя, стала пабаявішчам чарговай вайны, цяпер ужо Расеі з Швецыяй. Паўночная вайна 1700—1721 гадоў забрала яшчэ блізу 800 тысяч жыцця беларусаў. Ізоў пуставалі палеткі, стаялі разбураныя і бязлюдныя гарады, дзічлі і зарасталі лесам вёскі. Вытворчыя сілы нашае краіны былі такім чынам зведзеныя на нішто.

У тым становішчы глыбокі заняпад ахапіў усе сферы жыцця. Абвастрыліся міжканфесійныя канфлікты. Да таго ж наша праваслаўная царква дыскрэдытувала сябе супрацоўніцтвам з акупантамі. З другога боку, узмацняліся працэсы апалячвання, якія ішлі праз наш каталіцкі касцёл, што падпаў на той час пад моцныя польскія ўплывы і быў фактычна паланізаваны.

Акрэмя таго, нутраны разлад у краіне паглыбляўся ў выніку абсалютызацыі “шляхоцкіх вольнасцяў”, якія жывілі палітычную анархію. Замест таго каб ратаваць знясіленую дзяржаву, магнаты і шляхта зрывалі Соймы, стваралі палітычныя групоўкі ды ваявалі паміж сабою.

Усё гэта і спрычынілася да заняпаду, а пазней і страты нашае дзяржаўнасці.

Спусташэнне нашай краіны пад час вайны ў другой палове XVII стагоддзя. У Беларусі тады не засталося, бадай, ані воднага больш-менш цэлага горада. Усе яны ляжалі ў попелле і руінах. Некаторыя ж, здавалася, абызлюдзелі на-зайсёды. У Полацку, напрыклад, было знішчана больш чым 93% забудовы, у Віцебску — 94, у Ляхавічах — 92%, у Магілеве, Пінску, Тураве, Чашніках — больш за дзве траціны. Бязлюдныя вёскі і сялянскія палі зарасталі ле-сам і хмызам. На Віцебшчыне ды Амсціслаўшчыне такіх было амаль тры чвэрці.

83

ЯКАЯ РОЛЯ Ў НАШАЙ ГІСТОРЫІ НАЛЕЖЫЦЬ ПЯТРУ I?

ту і фуражу, расейцы выпальвалі беларускія вёскі і рабавалі гарады. Яны паводзілі сябе на нашай зямлі не як саюзнікі, а як сапраўдныя захопнікі.

У чэрвені 1705 года расейскі імператар прыехаў у Полацак. У кафедральным Сафійскім саборы ён з Меншыкамі ды іншымі прыдворнымі ўласнаручна ўчыніў нечуванае злачынства: тут былі закатаваныя і забітыя пяцёра вуніяцкіх святароў і манахаў. Найста-

На пачатку XVIII стагоддзя, у часы Паўночнай вайны, Беларусь зноў, каторы ўжо раз, зрабілася тэатрам ваеных дзеянняў. Вялікі князь літоўскі і кароль польскі, немец з падхджання Аўгуст II Моцны дзеля сваіх дынастычных інтэрсаў стаў у гэтай вайне, якую Расея вяла з Швецыяй, хаўруснікам расейскага манарха Пятра I. Частка ж беларускіх магнатаў незалежніцкага кірунку на чале з Сапегамі падтрымала шведскага караля Карла XII і памагала яму войскам і грашыма.

Пётр I паслаў у Беларусь 70-тысячнае войска. Дзеля таго каб пазбавіць шведаў правіян-

У ваеннаі кампаніі супраць Карла XII расейскі цар Пётр I, каб пазбавіць шведаў правіянту, фуражу і прытулку, ужывалі на беларускай тэрыторыі тактыку выпаленай зямлі. Расейцы падлілі і знішчалі ўсё на сваім шляху: замкі і вёскі, жывёлу і збажыну. Пасля такога вынішчэння жыццё становілася немагчымым. Людзі елі сабак, катоў, мышэй. Ад пагромаў, голаду, холаду і хваробаў тады загінула трэцяя частка насельніцтва Беларусі.

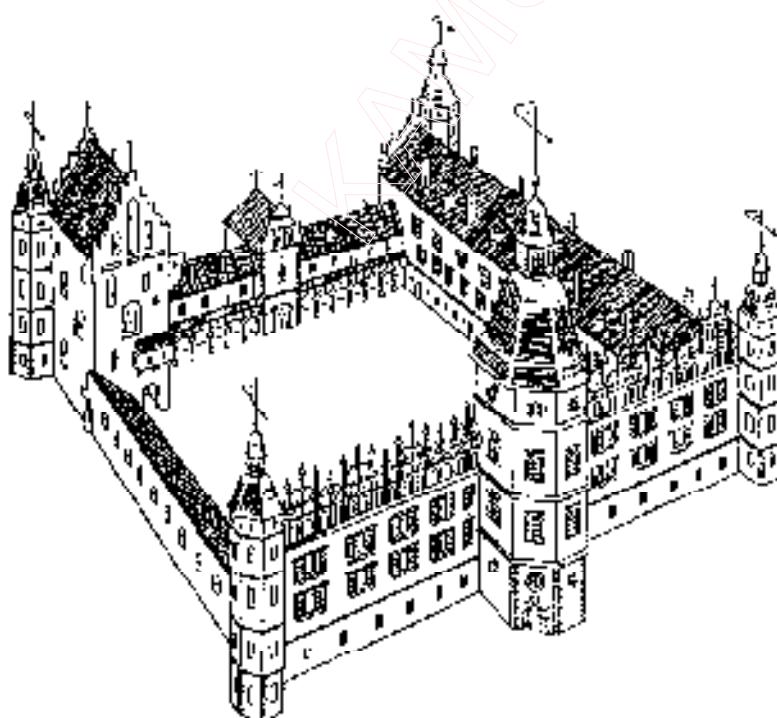
На малюнку канца XVIII стагоддзя паказаны руіны Смалянскага замка, разбурнага ў 1708 годзе на загад Пятра I. У сярэдзіне XIX стагоддзя новы ўладальнік замка расейскі сенатар Сямёнаў прадаў яго на цэглу. І такім чынам да нашых дзён ацалелі толькі рэшткі аднае вежы. На жаль, пра гэты замак не захавалася аніякай выяўленчай документацыі, і мы ўжо, відаць, ніколі не дазваемся, як ён выглядаў у часе свайго росквіту.

ражытнейшы беларускі храм Святой Сафіі цар зрабіў паразавым сховішчам. Напярэдадні адыходу расейцаў з горада, 1 траўня 1710 года, порах узарвалі, і сабор ператварыўся ў руіны.

Расейскія войскі вызначыліся жорсткасцю ды рабункамі і ў іншых беларускіх гарадах. Чорныя ўспаміны засталіся ад “саюзнікаў” у Магілеве. Горад, які лічыўся тады адным з найпрыгажэйшых местаў Эўропы, быў зрабаваны і выпалены дашчэнту. На загад цара

казакі спалілі і Віцебск. Згарэлі замкі, ратуша, крамы, 4 касцёлы, 12 цэркваў. Менавіта Пётр I загадаў знішчыць замак у Смалянах пад Воршай, руіны якога і сёння нагадваюць нам пра тое злачынства. У Менску царская кавалерыя разам з казакамі і калмыкамі абчысціла вуніяцкі кляштар Святой Тройцы, Святадухаўскую царкву на Высокім рынку ды іншыя вуніяцкія й праваслаўныя манастыры і храмы. Менскае праваслаўнае брацтва заклікала месцічаў да зброі, і на Нямізе на-

Пад час Паўночнай вайны Беларусь пацярпела не толькі ад расейцаў, але і ад шведаў. Тыя таксама руйнавалі нашы замкі і палацы, вывозілі бібліятэкі, архівы ды іншыя культурныя каштоўнасці.

На сучаснай рэканструкцыі вы бацьце, як выглядаў Гальшанскі замак да разбурэння шведамі. Давяршыў знішчэнне апошні яго ўладальнік расеец Гарбанёў, які ў 1880 годзе ўзарваў вежы і сцены, а цэглу пусціў на будаўніцтва карчмы. Сёння ад гэтага замка, што ў XVII стагоддзі лічыўся найпрыгажэйшим ва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім, засталіся вартыя жалю руіны.

За савецкім часам нават гэтым руінам не было спакою. Іх працягвалі бязлітасна нішчыць. Пасля вайны насланае начальніцтва загадала браць адсюль цэглу для будаўніцтва Дома культуры. Дый сярод тутэйшых знайшліся тыя, хто, паквапіўшыся на дармовае, пабудаваў сабе камяніцу з цэглы XVI стагоддзя.

шыя продкі далі адгор расейскім ліхадзеям.

Падзеі Паўночнай вайны, гаспадаранне на нашай зямлі расейцаў, звязаныя з гэтым эпідэміі і голад сталіся сапраўдным няшчасцем для Беларусі. За тыя гады беларускі народ паменшаў амаль на траціну — блізу на 800 тысяч чалавек.

Пад час царавання Пятра I нібыта дзеля абароны рэлігійных правоў насельніцтва пачалося актыўнае ўмяшанне Ресеі ў нутраныя

справы Вялікага Княства. З 1717 года Пётр I фактычна кантраляваў колькасны склад нашага войска. Ён дамогся па сутнасці і падпрадкавання праваслаўнай царквы Беларусі Маскоўскай патрыярхіі.

Такім чынам, як сведчаць факты, роля Пятра I у беларускай гісторыі бяспрэчна адмоўная, бо ён доўгі час бязлітасна рабаваў нашыя землі і шмат у чым спрычыніўся да заняды беларускае дзяржаўнасці.

84

ХТО ТАКІ ТАДЭВУШ РЭЙТАН?

У жніўні 1772 года манархі трох суседніх дзяржаваў — Ресеі, Прусіі ды Аўстрыйскай скрыстаўшы з заняды і нутранога разладу, што скаланаў Рэч Паспалітую Абодвух Народаў, дамовіліся паміж сабою аб першым падзеле яе тэрыторыі. 18 верасня таго ж года яны давялі да ведама ўладаў Карабеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага, што факт падзелу адбыўся. Да Расейскай імперыі былі далучаныя ўсходнія беларускія землі з Полацкам, Віцебскам і Магілевам. Акупанты запатрабавалі склікаць надзвычайны Сойм, каб фармальна пацвердзіць “законнасць” сваіх захопаў, заснаваных нібыта “на гісторыі і праве”.

19 красавіка 1773 года ў Варшаве распачаў працу Вальны Сойм Рэчы Паспалітай, які пазней атрымаў назоў “падзельнага”. Краіны-захопніцы разлічвалі не толькі на сваю вайсковую сілу і слабасць Рэчы Паспалітай. Выкарыстоўваючы пагрозы, шантаж і подкуп, яны дамагліся перавагі на Сойме згодніцка-прадажнай бальшыні на чале з кухмістрам польскім А.Панінскім.

Быў распрацаваны і адпаведны сцэнар Сойму: перад яго пачаткам з ліку здраднікаў утваралася “канфедэрацыя” (гэтак даўней называўся часовы вайскова-палітычны хаўрус шляхты), што рабіла немагчымым ужыванне пасламі (г.зн. дэпутатамі) права “лібэрум вета”, каб заблакаваць прыняцце ўмоваў захопнікаў. Маршалкам канфедэрацыі і Сойму павінны быў стаць Панінскі, марыянетка расейскага пасольства.

Але ўсе гэтыя планы нечакана былі парушаныя супрацівам беларускіх паслоў на чале з Тадэвушам Рэйтанам, шляхцічам з-пад Ляхавічаў, паслом ад Наваградскага ваявод-

ства. Тры дні ён разам з Самулём Корсакам і Станіславам Багушэвічам не дазвалялі Панінскому ўзначаліць Сойм. Гэты пратэст вонкава насыў фармальны харктар. Бо, папершае, Сойм паводле чаргі павінны быў праводзіцца ў Горадні, а не ў Варшаве, а маршалкам яго мусіў быць ліцьвін, а не паляк. А па-другое, Сойм склікаўся не як канфедэрація, а як звычайны, і распачынаць яго пад знакам канфедэрацыі было незаконна. Для нашых паслоў гэта была толькі зачэпка, каб сарваць паседжанне і не

Тадэвуш Рэйтан. Старая гравюра.

На карціне Яна Матэйкі, фрагмент якой тут рэпрадукуеца, паказаны той драматычны момант у дзень 21 красавіка 1773 года, калі Тадэвуш Рэйтан робіце апошнюю спробу прымусіць дэпутатаў Варшаўскага Сойму адумашца. Гэта быў адчайны пратэст супраць здрадніцкай пазіцыі бальшыні, якая вяла дзяржаву да пагібелі.

дапусціць ганебнага зацверджання падзелу.

Спачатку Рэйтана ўгаворвалі, каб саступіў. Потым, калі не атрымалася, хацелі, як і іншых, падкупіць грашыма. Урэшце, канфедэратаці суд прыняў пастанову пазбавіць яго “маёмасці і гонару” і выгнаць з краіны. Але ўсё было марна: Тадэвуш Рэйтан заставаўся непахісным у сваіх перакананнях. Пад час правядзення Сойму быў і такі драматычны момант, калі Рэйтан у адчаі, каб не дацьмагчымасці па-згодніцку настроеным па-

слам пакінуць залу паседжанняў, лёг крыжам ля дзвярэй і закрычаў: “Забіце мяне, затапчыце, але не забівайце Бацькаўшчыны!”

Гераічны супраціў Рэйтана не выратаваў нашае краіны ад захопу. Пакінуты і знявераны, ён цяжка захварэў. Памёр (паводле іншай версіі, скончыў жыццё самагубствам) у сваім маёнтку Грушавіца 8 жніўня 1780 года, маючы 38 гадоў.

Легендарны чын Тадэвуша Рэйтана ўвайшоў у нашу гісторыю як прыклад высокага патрыятызму і самаахвярнасці. Яго імя — гэта сімвал мужнасці і няскоранаасці для ўсіх, хто не гандлюе святынямі, не прадае найдаражэйшага — Айчыны. І ў нашым часе заклік Т.Рэйтана “Не забівайце Бацькаўшчыны!”, на жаль, цалкам актуальны.

85

ЯК БЕЛАРУСЫ СТРАЦЛІ СВАЮ ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ?

Працяглыя войны Вялікага Княства, перадусім з Маскоўшчынай, а таксама нутраныя забурэнні між рознымі палітычнымі групоўкамі шляхты пакрысе прывялі да знясілення організма калісъці моцнай цэнтральнай-

рапейскай дзяржавы. Незлічоныя людскія ахвяры і велізарныя тэрытарыяльныя страты спрычыніліся да гаспадарчага занядаду, глыбокага крызісу, які ахапіў літаральна ўсе сферы жыцця нашай краіны.

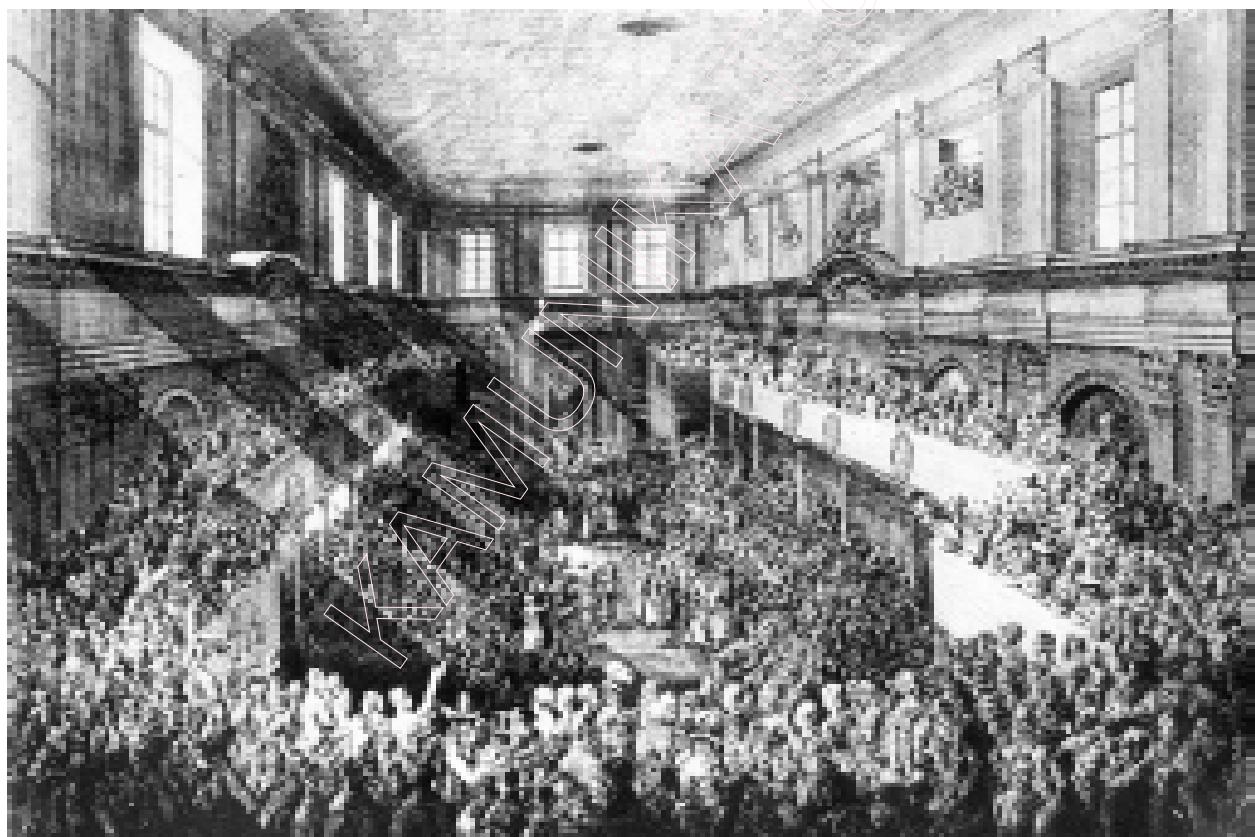
У палітычным жыцці Княства запанавалі небяспечныя тэндэнцыі: нутраны і вонкавы курс гаспадарства пачалі вызначаць

польскія або прапольскія палітычныя колы. Уладзілаў IV і наступныя манархі канфедэратыўнай Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў арыентаваліся перадусім на польскую культуру і таму, натуральна, найчасцей выступалі як выразнікі інтэрэсаў польскай шляхты. У канфліктах паміж ліцьвінамі і палякамі яны, як правіла, становіліся на бок апошніх. Ліцьвіны, такім чынам, апыналіся ў ізаляцыі і вымушаныя былі або знаходзіцца ў апазіцыі да манарха, або хайдусавацца з палякамі, прымаючы ў такім разе прапанаваныя імі “правілы гульні”. У выніку адбывалася апалаічванне вышэйших станаў — князёў, заможнай шляхты, урадоўцаў, што яшчэ больш паглыбляла крызісныя з'явы ў грамадскім жыцці.

Аслабленне краіны распальвала апетыты

прагных да чужога багацця манархаў суседніх дзяржаваў, давала ім магчымасць груба ўмешвацца ў нутраныя справы, маніпуляваць настроемі незадаволеных груповак шляхты. Урэшце пры канцы XVIII стагоддзя Беларускае гаспадарства было зліквідаванае. Да гэтага спрычыніліся як заходнія, гэтак і ўсходнія нашы суседзі.

Увесну 1791 года ў часе Вальнага Сойму польскія магнаты і апалячаная беларуская шляхта, імкнучыся ўмацаваць Рэч Паспалітую, над якой навісла пагроза з боку Аўстрыйскай, Прусіі і Расейскай, заявлі пра неабходнасць уядзення спадчынай манархіі і зліквідавання адметных дзяржаўных структур Вялікага Княства. Так здзейнілася шматвяковая мара нашых заходніх суседзяў. Беларускае гаспадарства з гэтага моманту дэ юре ўвай-

Прыняцце Канстытуцыі 3 траўня 1791 года на Чатырохгадовы Сойме ў Варшаве. Гравюра XIX стагоддзя.

Канстытуцыя ліквідоўвала феадальнную анархію і стварала спрыяльныя ўмовы для развіцця вытворчых сілай грамадства, што адкрывала перспектывы ўмацавання Рэчы Паспалітай, давала шанец выратавання яе перад вонкавай пагрозай. І ў гэтым

бяспрэчна прагрэсіунае значэнне Канстытуцыі 3 траўня 1791 года. Але разам з тым, абвяшчаючы Рэч Паспалітую ўнітарнай дзяржавай, яна юрыдычна ліквідоўвала Вялікае Княства Літоўскае. Зразумела, гэта стала магчымым толькі таму, што да таго часу Вялікае Княства ўжо фактычна амаль страціла свой суверэнітэт, наша арыстакратыя зраклася сваёй

мовы і прасякнулася польскім духам.

Гэтак шчыльны саюз дзяржаваў, некалі выкліканы да жыцця, з аднаго боку, імкненнем ліцьвіноў дастаць падтрымку ў змаганні з усходнім дэспатыям, а з другога — прагавітвым жаданнем палякаў скарыстаць з нашай бяды, спрычыніўся з цягам часу да занядбу, а пасля і ліквідацыі беларускай дзяржаўнасці.

Якуб Ясінскі, кіраўнік нацыянальна-вызвольнага паўстання 1794 года ў Беларусі. Гравюра XIX стагоддзя.

шло ў склад Польшчы. Праўда, ненадоўга. У траўні 1792 года расейская армія пад камандаваннем Крэчэтнікава захапіла Вільню і ўсталявала контроль над нашымі землямі. А ў 1793 годзе Расейская імперыя анексавала цэнтральную частку Беларусі (усходнія землі

былі захопленыя яшчэ раней — у 1772 годзе).

Часовае аднаўленне беларускай дзяржавы насці адбылося ў 1794 годзе ў перыяд антырасейскага паўстання пад кіраўніцтвам палкоўніка Якуба Ясінскага. Але створаная тады Найвышэйшая Літоўская Рада, якой належалі ўсе паўнамоцтвы, праіснавала толькі некалькі месяцаў: паўстанне было жорстка задушанае.

У 1795 годзе, калі Расея дарэшты захапіла Беларусь, распарараджэннем Кацярыны II нашыя землі ўвайшлі ў тры створаныя тады адміністрацыйныя адзінкі — генерал-губернатарствы: Беларускае (Полацкая і Магілеўская губерні), Літоўскае (Слонімская і Віленская губерні ды дзве вобласці — Ковенская і Гарадзенская) і Падольскае (Менская, Валынская і Падольская губерні).

Спрабы аднавіць Вялікае Княства Літоўскае былі ў 1811 і ў 1812 гадах. Хоць гэтыя праекты і не мелі прыкметных гістарычных вынікаў, аднак яны з'яўляюцца красамоўным сведчаннем геапалітычнай неабходнасці існавання адметнай дзяржавы ў геаграфічным цэнтры Эўропы.

Такім чынам, аніякага “ўз’яднання” Беларусі з Расеяй, як гэта тэндэнцыйна сцвярджалася ў расейскай гістарычнай літаратуре, не было. Меў месца гвалтоўны захоп, у выніку якога тэрыторыя Беларусі была далучаная да Расеі і наш народ на дзвесце гадоў трапіў у маскоўскую няволю.

86

КАЛІ Ў БЕЛАРУСІ ПАСЯЛІСЯ РАСЕЙЦЫ?

У Маскоўскай дзяржаве спрадвеку панавалі парадкі, пры якіх не дазвалялася аніякага рэлігійнага або іншага вальнадумства, а чалавече жыццё зусім не мела каштоўнасці. Нават знакамітая баяры мусілі называць сябе “холопамі государевыми”.

Вялікае Княства Літоўскае адрозніла ад усходняга суседа было краінаю верацярпімаю. Хоць часам сутычкі паміж вернікамі розных канфесій і здараліся, але на працягу стагоддзяў у нашай дзяржаве мірна жылі побач праваслаўныя і каталікі, вуніяты і юдэі, пратэстанты і мусульмане. Шляхта, што скла-

дала ў нас блізу 13 працэнтаў жыхарства, мела шырокія грамадзянскія права. Статут 1588 года, паводле якога жыла нашая Бацькаўшчына, быў дэмакратычным у адрозненіне ад расейскіх законай.

Нядзіва, што з канца XV стагоддзя жыхары Маскоўшчыны пачалі перасяляцца на беларускія землі. Сюды ўцякалі ад пераследу апальныя князі і вальнадумцы. Пад Віцебскам жыў, напрыклад, вядомы расейскі праўнаведнік Фядосій Касой. Ад цара Івана Жахлівага ўцёк у Вялікае Княства Літоўскае князь Андрэй Курбскі.

З другой паловы XVII стагоддзя ў Беларусь ад здзекаў і ўціску перасяляюцца дзесяткі тысяч расейскіх стараабрадцаў. Каб вярнуць

Старонка рукапіснага спеўнага зборніка веткаўскіх старавераў “Святы”, які захаваўся з пачатку XIX стагоддзя. Тут ужыты старадаўні спосаб запісу музыкі — “крукамі”.

Пры канцы XVII стагоддзя тысячы расейцаў-старавераў уцяклі ў Беларусь, ратуючыся ад пераследу за свае рэлігійныя погляды. Эмігранты атрымалі вялікакняскі прывілей, які

уцекачоў, расейскі ўрад наладжваў карнья экспедыцыі. Вядома, што ў 1735 годзе царскі палкоўнік Сыцін напаў на памежны беларускі горад Ветку, дзе сяліліся стараверы, і пагнаў 14 тысяч перасяленцаў назад у Расею.

У Беларусі знаходзілі прытулак і тыя сяляне ды гараджане, што ратаваліся ад дзікага маскоўскага беззаконня і жорсткага феадальнага ўціску. Гэтак, у другой палове XVIII стагоддзя яны ўцякалі сюды сотнямі тысяч. Урад імператрыцы Лізаветы Пятроўны ў 1754 годзе вымагаў ад уладаў Вялікага Княства вярнуць мільён (!) уцекачоў.

Калі беларускія землі былі захопленыя Расеяй, перасяленне набыло зусім іншы характар. Царскія ўлады пачалі накіроўваць сюды святароў і чыноўнікаў дзеля ажыццяўлення сваёй імперской палітыкі. Асабліва масавым такое перасяленне зрабілася пасля задушэння нацыянальна-вызвольнага паўстання 1863 года. Усе дзяржаўныя пасады маглі займаць толькі расейцы. Яны мелі падвышаныя (параўнальна з метраполіяй) заробкі, разнастайныя прывілеі і былі чыннымі русіфікатарамі і праваднікамі гэтай палітыкі. Істотным фактам русіфікацыі з'яў-

Медаль “За усмирение польского мятежа”, якім узнагароджвалі тых, хто асабліва вызначыўся ў задушэнні паўстання 1863 года пад кіраўніцтвам К.Каліноўскага. Гэтае паўстанне расейскія акупанты называлі “польским мятежом”, гэтак жа як і беларускі нацыянальна-вызвольны рух — “польской интригой”.

гарантаваў ім рэлігійную незалежнасць і падатковыя палёгкі. Ветка як цэнтр раскольнікаў рабіла вялікі ўплыў на прыхільнікаў старой веры ў самай Рэсей.

У 1735 годзе на загад імператрыцы Ганны Іванаўны расейскія войскі ўварваліся на тэрыторыю Беларусі, спалілі Ветку і паланілі больш за 13 тысяч старавераў, якіх выселілі ў Сібір. Другое выгнанне адбылося ў 1764 годзе, пры Кацярыне II, — тады выселілі 20 тысяч. Тым не менш і пасля гэтага аўтарытэт Веткі як культурнага асяродка застаўся.

Жывучы сярод беларусаў, расейцы-стараверы праз вякі захоўвалі сваю мову, старыя звычаі, асаблівую культуру, у якой засталося нямала архаічных рысаў.

лялася і расейскае войска, шматлікія гарнізоны якога паставанна размяшчаліся ў беларускіх гарадах і мястэчках.

Такая практыка захоўвалася і ў савецкай імперыі. Пасля Другой сусветнай вайны на Беларусь абрынулася новая магутная хвала

перасяленцаў з Расеі. Камуністычны ідэолагі адводзілі ім важную ролю ў канчатковай русіфікацыі Беларусі і стварэнні “новай этніческой общности” — бяспамятнага, абязмоўленага народа, з якім можна праводзіць любыя эксперыменты.

87

ШТО ТАКОЕ “ПАУЛАЎСКАЯ РЭСПУБЛІКА”?

Паўлаўская рэспубліка — гэта дзяржаўнае міні-ўтварэнне (накшталт тых, што і сёння ёсьць у Эўропе, — Манака, Андора, Сан-Марына ды інш.), якое існавала на беларускай зямлі ў апошній трэці XVIII — на пачатку XIX стагоддзя.

Стваральнікам Паўлаўскай Рэчы Паспалітай, як яна афіцыйна менавалася, быў ксёндз Павел Ксавер Берастоўскі (Бжастоўскі), які паходзіў з старадаўняга беларускага шляхоцкага роду. У сакавіку 1767 года ў сваім маёнтку Мерач (на поўдні ад Вільні, на рацэ Мерачанцы) пад уплывам ідэй філосафа Жана Жака Русо, а таксама сацыялістаў-утапістаў Томаса Мора, Анры Сэн-Симона ды іншых абвясціў рэспубліку і распа-

чаў прагрэсіўныя рэформы. Прыйгонныя атрымалі асабістую вольнасць і з паншчыны былі пераведзеныя на чынш (гэтак называўся натуральны або грашовы падатак), а ўлада была перададзеная сялянскай грамадзе.

Разняволенныя людзі сталі лепш працаўцаў, бо зразумелі, што іхны дабрабыт залежыць перш за ўсё ад іх саміх. У нябыт адышло п'янства — спадарожнік прыгнечаных. Берастоўскі склаў шэраг статутаў і рэкамендацый для практычнага ўжытку. Так, у Вільні ў 1770 годзе быў выдрукаваны дапаможнік “Лекі для карысці гаспадароў у Паўлаве”.

У 1791 годзе Сойм Вялікага Княства Літоўскага зацвердзіў Статут (г. зн. канстытуцыю) Паўлаўскай рэспублікі. Паводле яго кожны жыхар лічыўся раўнапраўным грамадзянінам, меў зямлю і права быць абраным на якую заўгодна дзяржаўную пасаду.

Злева, на старадаўнія гравюры, — паўлаўскі селянін пры выкананні вайсковага абавязку. Усе грамадзяне Паўлава павінны былі ўмець карыстацца зброяй — дзідай і карабінам. Па выкліку сваіх начальнікаў яны му-

сілі становіцца на абарону Айчыны. Дзеля гэтага пабудавалі нават невялікую фартэцу. У ёй быў арсенал, а на валах стаялі малыя гарматы. У выпадку небяспекі жыхары моглі бараціца там ад непрыяцеля.

Сюжэт гравюры Аляксандра Тарасевіча (справа) паказвае летнія работы ва ўзорнай сялянскай гаспадарцы. На пярэднім плане — дogleжд авечак і апрацоўка воўны. З серыі “Поры года”, XVII стагоддзе.

Павел Ксавер Берастоўскі. Старадаўняя гравюра.

Заканадаўчая ўлада належала двохпалатнаму сойму, выкананаўчая — міністэрствам, прычым усе пытанні вырашаліся бальшынёй галасоў. Пажыццёвым презідэнтам быў абраны П.К.Берастоўскі.

Паўлаўская рэспубліка мела школу, шпіталь і банк. Існавалі ўсе атрыбуты дзяржаўнасці: сцяг, герб, уласныя металёвыя гроши. Было створанае і войска з адметнай уніформаю, а ў выпадку вялікай небяспекі склікалася народнае рушанне.

Розгалас пра Паўлава шырокая пайшоў па ўсім краі. Вялікі князь Станіслаў Аўгуст Панятоўскі напісаў да Берастоўскага сардэчны ліст, выказаўшы прызнанне ягоных заслуг.

Сацыяльны эксперымент Паўла Ксавера Берастоўскага стаўся даволі даўгавечным: Паўлаўская рэспубліка існавала больш за паўстагоддзя — да 1824 года. Гэты гістарычны факт — як рэальная спроба ажыццяўлення ідэяў свабоды, роўнасці, нарадаўладдзя — з'яўляецца для нас сведчаннем даўніх дэмакратычных традыцый нашага народа.

88

ХТО ТАКІ
ТАДЭВУШ КАСЦЮШКА?

У шэрагу выдатных барацьбітоў за свабоду ганаровае месца належыць нашаму суайчынніку Андрэю Тадэвушу Банавентуру Касцюшку. Чалавеку, які змагаўся за вызваленне ад чужаземнага панавання народаў Паўночнай Амэрыкі і Усходняй Эўропы, рабіў незабыўнае ўражанне сваёй энергіяй, мужнасцю, адданасцю ідэі свабоды.

Нарадзіўся Касцюшко ў 1746 годзе ў сям'і беларускага шляхціча, фамільны маёнтак якога знаходзіўся ў вёсцы Сяхновічы Кобрынскага павета (цяпер у Жабінкаўскім раёне). У 1760 годзе скончыў піярскую (каталіцкую) школу, а ў 1769 годзе — Варшаўскі кадэцкі корпус. Потым 5 гадоў вучыўся ў Парыжскай вайсковай акадэміі. Па вартанні дадому яму не знайшлося пасады ні ў войску, ні на цывільнай службе. Т. Касцюшко вымушаны быў пакінуць радзіму і падацца ў 1776 годзе ў Паўночную Амэрыку, дзе тым часам пачалася вайна за вызваленне ад ангельскага ўладарання. На працягу сямі гадоў ён змагаўся ў шэрагах амэрыканскай арміі, дзе атры-

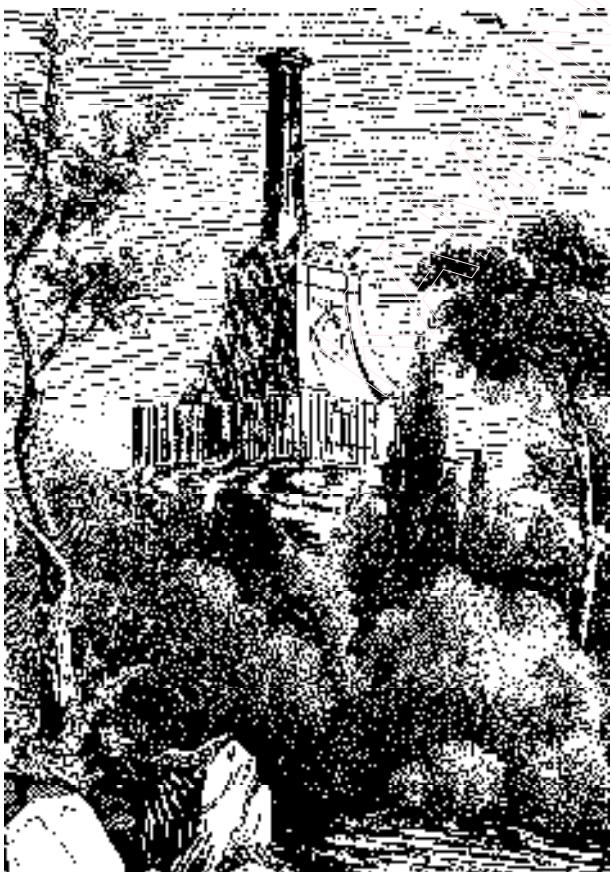
Тадэвуш Касцюшко, нацыянальны герой Беларусі, Польшчы і Злучаных Штатаў Амэрыкі, ганаровы грамадзянін Францыі. Гравюра XIX стагоддзя.

маў званне генерала і быў узнагароджаны найвышэйшым баявым ордэнам Злучаных Штатаў — ордэнам Цынцыната. Перамога ў бітве пад Саратогай у 1777 годзе ў многім была заслугою Касцюшкі.

Вярнуўшыся ў 1784 годзе на радзіму, Касцюшка доўгі час жыў у Сяхновічах. І хоць імкнуўся служыць у войску Вялікага Княства Літоўскага, яму там не знайшлося пасады, і ён змушаны быў у 1789 годзе пайсці ў польскае войска на камандзіра брыгады. Другі падзел Польшчы і Вялікага Княства, умяшанне суседніх дзяржаваў у іх нутраныя справы, а таксама незадаволенасць значнай часткі насельніцтва самавольствам паноў выклікалі абурэнне, якое ў сакавіку 1794 года перарасло ў народнае паўстанне. Кірауніком яго прызначылі Тадэвуша Касцюшку.

Задачамі паўстання было не толькі змаганне з акупантамі, але і ўстанаўленне права кожнага набываць зямлю, права выбіраць і быць абраным, скасаванне прыгону, вольнасць і роўныя права для ўсіх і г.д.

Аднак намер зрабіць уступкі сялянам выклікаў супраціў шляхты, ісці на канфлікт з якой Т.Касцюшка не адважыўся. Гэта звузіла

Зброя, падараваная Тадэвушу Касцюшку першым прэзідэнтам ЗША Джорджам Вашынгтонам.

Злева — орден Цынцыната, якім ён быў узнагароджаны 5 траўня 1784 года. За выдатныя заслугі перад ЗША Т.Касцюшка атрымаў, акрамя таго, амэрыканскіе грамадзянства, пажыццёвую пенсію, а таксама зямельны надзел. Пазней, у тэстаманце, ён даручыў свайму сябру, аўтару Дэкларацыі незалежнасці Томасу Джэферсану, выкарыстаць гэтую маёmacь на выкуп з рабства неграў.

сацыяльную базу паўстання. На першым часе яно мела некаторы поспех, але, пасля таго як Расея і Прусія накіравалі вялікую колькасць войскаў, паўстанне было задушанае.

10 кастрычніка 1794 года Касцюшка, цяжка паранены ў бітве каля Мацяёвіцаў, быў узяты ў палон і зняволены ў Петропаўлаўскай цытадэлі ў Пецярбурзе. Пасля смерці царыцы Кацярыны II Павел I вызваліў Касцюшку і дазволіў яму выехаць за мяжу. Памёр Касцюшка ў Швайцарыі ў 1817 годзе. Ідэі барацьбы за свабоду і незалежнасць былі блізкія Тадэвушу Касцюшку, таму ён у 1776—1783 гадах браў чынны ўдзел у вайне амэрыканскага народа супраць ангельскага панавання. Асабліва прыдаўся ягоны талент вайсковага інжынера, бо армія Джорджа Вашынгтона складалася пераважна з фермераў і мяшчанаў і мела пільнью патрэбу ў прафесіяналах.

Т.Касцюшка спраектаваў і пабудаваў непрыступныя умацаванні каля Філядэльфіі, тагачаснай сталіцы краіны. У значнай ступені дзяякуючы яго дасканалым фартыфікацыям была дасягнутая славутая перамога ў бітве 1777 года пад Саратогай. Цягам двух з паловаю гадоў ён кіраваў будаўніцтвам на беразе Гудзона сама вялікай цытадэлі Злучаных Штатаў — Ўэст-Пойнта.

Пазней у Ўэст-Пойнце была створаная Вайсковая акадэмія Злучаных Штатаў Амэрыкі. У 1830 годзе там паставілі помнік нашаму суічынніку, які вы бачыце на гэтай гравюры XIX стагоддзя.

Нікога, акрамя Сталіна, Леніна і Берыі, не шанавалі ў БССР так заўсята, як Суворава. Але калі помнікі Сталіну разбураныя, імя Берыі аддадзенае анафеме, нялюдскі твар Леніна ўжо праявіўся праз бронзавыя і гіпсавыя маскі, дык культ Суворава-героя піранейшаму квітнене на нашай зямлі. У 35 гарадах і 24 мястэчках Беларусі яго імем названыя вуліцы. Дзейнічае Кобрынскі музей, прысвечаны Сувораву. Менская сувораўская вучылішча, як і раней, прышчапляе сваім выхаванцам сувораўскую прынцыпы. “Сувораўцамі” сталі нават калгаснікі 23 калгасаў, названых яго імем.

За што ж былы бальшавіцкі ўрад Беларусі гэтак дзякаваў “графу Рымніскаму, князю Італійскаму, прынцу Сардзінскаму, генералісімусу ўсіх сардзінскіх армій і генералісімусу ўсіх расейскіх войскаў”? Мабыць, за бязлітаснае задушэнне паўстання Тадэвуша Касцюшкі, за карныя аперацыі супраць паўстанцаў у Беларусі. Менавіта ж за праліту беларускую кроў імператрыца Кацярына II “пожаловала в вечное и потомственное владение” Аляксандру Сувораву Кобрынскую воласць з 13279 душамі сялян. На души тады

89

ЯКІ СЛЕД У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ ПАКІНУЎ А.СУВОРАЎ?

лічылася мужчынскае працэздольнае насельніцтва, так што не меней за 50 тысяч беларусаў атрымаў у падарунак расейскі палкаводзец за разбіты пад Крупчыцамі корпус паўстанцаў Серакоўскага. Уесь ягоны ўклад у беларускую гісторыю — кроў наших продкаў.

Сувораў ніколі не ўдзельнічаў у вызваленчых войнах, ён быў тым палкаводцам, які старанна выконваў волю і пажаданні Кацярыны II і Паўла I у пашырэнні межаў Расейскай імперыі, задушэнні паўстання Пугачова, Касцюшкі, супрацьдзеянні войскам рэспубліканскай Францыі ў Эўропе. Ваеннымі дзеяннямі ў Беларусі Сувораў дапамог здзейніцца адвечнай мары расейскіх цароў аб захопе беларускіх земляў. Тыя з беларусаў, хто шануе Суворава, шануюць заўёўніка нашай зямлі. Афіцыйны ж удзел у кульце Суворава — сведчанне вернасці імперскаму хамуту.

Памятны медаль, які быў адбіты на загад расейскай імператрыцы Кацярыны II пасля захопу Беларусі.

У гэтым доме ў 1797 і 1800 гадах некалькі месяцаў пажыў А.Сувораў. Маёнтак Кобрынскі Ключ ён атрымаў як нагароду ад імператрыцы за тое, што задушыў паўстанне Т.Касцюшкі.

Дарэчы, у Кобрыні тады яшчэ існавалі старажытныя фартыфікацыі — Высокі замак і Прыгародак (Дольны замак). Страціўшы сваё абарончае значэнне, яны заставаліся жывою памяткай мінуўшчыны, цікавымі помні-

камі нашага дойлідства. На загад Суворава гэтыя замкі разбурылі, і сёння ад іх ніяма ані знаку.

На пачатку 60-х гадоў XIX стагоддзя памянёны дом належала Рамуальду Траўгуту, аднаму з кіраўнікоў вызвольнага паўстання 1863—1864 гадоў. Генерал Траўгут вызначыўся ўдалымі аперацыямі супроты расейскіх войскаў на чале Кобрынскага паўстанцлага аддзела. Пазней быў арыштава-

ны і паводле прысуду расейскага ваеннага tryбунала павешаны 5 жніўня 1864 года.

У 30-х гадах XX стагоддзя тут быў дом-музей Рамуальда Траўгута. А ў 1946 годзе савецкія ўлады, якія праvodзілі ў Беларусі расейскую шавіністичную палітыку, перарабілі яго на ваенна-гістарычны музей імя А.В.Суворава, які існуе і дагэтуль.

Здымак зроблены ў 1929 годзе.